

'EN BOUWDE HY CULEMBORG ANNO 1144 VOOR DEEZEN ZOON'

BERT BLOMMERS

Culemborgs oudste geschiedenis is in nevelen gehuld. Een eerste van Bosinchem, Hubertus, vinden we in 1191¹ genoemd. De naam 'Kulenburg' zelf duikt pas 90 jaar later, in 1281, voor het eerst op. Huberts gelijknamige kleinzoon blijkt er dan, vóór 1271, een versterkt huis te hebben gebouwd. In 1318 geeft zijn kleinzoon Jan de nabij gelegen nederzetting stadsrechten. Dit zijn de feiten. Gegevens van oudere datum zijn er niet. Ook van de geschiedenis van Beusichem en de nederzettingen Paveien en Lanxmeer wordt ons eerst uit de twaalfde eeuw echt iets bekend.

MET KORRELTJES ZOUT

Wie de 'Historische Beschryvinge van Culemborg', uit 1753, van de historieschrijver A.W.K. Voet van Oudheusden er op na slaat, vindt een veel oudere geschiedenis². De lezer stuit er op een mooie geslachtslijst, met fraaie huwelijken. Voet voert ons, van vóór 889 tot 1300, zeven heren van Beusichem en vijf heren van Culemborg ten tonele. En eigenlijk gaat hij nog verder terug, want hij begint zijn geschiedenis al rond het jaar 700 met de graven van Teisterbant. Voet baseerde zich op oude kroniekschrijvers, die hun best deden de illustere herkomst van de heren van Culemborg te bewijzen. Zijn geschiedenis begint echter veel te vroeg, staat vol van figuren die niet bestaan hebben. Eigenlijk kunnen we zijn relaas daarom het beste maar vergeten.

Toch is zijn verhaal boeiend. Er komen ook figuren in voor die wel degelijk bestaan hebben. Zijn dat leden van het geslacht van Bosinchem, dan hebben ze echter pas later geleefd. Ook Teisterbant en enkele door Voet genoemde graven hebben bestaan. In meerdere opgevoerde situaties zit daarom zeker een kern van waarheid. Kijken we vooral daarnaar en nemen we Voets verhaal verder met de nodige korreltjes zout, dan is zijn

¹ E.N. Palmboom, Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Amsterdam 1992, p. 334, noot 105 en 106.

² A.W.K. Voet van Oudheusden, Historische Beschryvinge van Culemborg. Utrecht 1753, p. 1-23.

relaas toch de moeite van het lezen waard.

GRAVEN VAN TEISTERBANT

De heren van Beusichem sproten volgens Voet uit het geslacht van de graven van Teisterbant. In 742 erfde Diderik, graaf van Kleef, dit graafschap van zijn grootvader, die de laatste der oudste graven van Teisterbant was. Kleef en Teisterbant bleven tot 834 verenigd. In dat jaar werd Teisterbant toegedeeld aan Robert, een jongere zoon van graaf Balderik. Zijn nakomelingen hebben het graafschap, aldus Voet, tot 994 bezeten. Volgens oude schrijvers omvatte *'dit aloude Graefschap'* een deel van de Betuwe benevens de Tieler- en Bommelerwaard en latere heerlijkheden als Arkel, Heusden, Altena, Leerdam, Culemborg, Buren en Vianen. *'De Hoofdplaats van dit Graefschap was de zeer Oude Stad Thiel'*, waar graaf Waldger *'zyn gewoonlyk verblyf hield'* en door de Noormannen was omgebracht. Zijn zoon Diderik viel een zelfde lot te beurt. Hoewel Tiel hoofdplaats en zetel der graven was, was het waarschijnlijk *'dat eenige derzelve te Avezaet by Thiel hun Hof hebben gehouden'*.

Teisterbant werd een stuk kleiner, zo vertelt Voet, toen aan Roberts jongere zonen Dideryk het land van Altena en Robert het land van Heusden werd toegedeeld. De oudste zoon, Lodewijk, volgde in de rest van Teisterbant. Diens kleindochter was erfdochter en zij bracht Teisterbant door huwelijk aan de reeds genoemde Waldger, zoon van Gerulf en (half)broer van Dirk, *'eerste graaf van Holland'*. Deze drie zijn historische figuren, maar Voet plaatst ze, zoals hij vaker doet, wat eerder in de tijd. De echte Dirk werd tussen 916 en 928 vermeld, Waldger overleed ná 928. De echte Waldger had als zoon Radbout. Voet laat hem echter opvolgen door een Diderik. Dideriks zoon Hendrik werd zijn navolger in Teisterbant. Een jongere zoon, Gerbrand kreeg voor zijn deel Beusichem en Zoelen.

Voet vertelt dat het graafschap Teisterbant ten tijde van graaf Ansfried teniet is gegaan. Deze Ansfried is weer een historisch figuur. In 994 werd hij bisschop van Utrecht; zijn ook geestelijke geworden vrouw Hilsondis stichtte bij Maaseik de bekende Abdij van Thorn. Ansfried, aldus Voet, *'scheurde het Graefschap Teisterband aan verscheide stukken, geevende daer van een groot gedeelte aan het Bisdom van Utrecht'*. Teisterbant is rond 1000 inderdaad in graafschappen uiteengevallen. Vermast wijst op de mogelijkheid dat zich nazaten van graaf Waldger in de gouwen Teisterbant en Lek en IJssel gehandhaafd hebben. Onder hen schaaft hij de graven van Goije, waarvan we de nakomelingen in de dertiende eeuw aantreffen als de

ministeriale Utengoije's. Een neef van bisschop Ansfried, Unroch, 'graaf in Teisterbant' wijst Coldewey aan als stamvader van de latere heren van Malsen en Cuyk.³

HEREN VAN BEUSICHEM

We volgen Voet nu verder. Hij vermeldt Waldgers kleinzoon Gerbrand als eerste heer van Beusichem. Deze Gerbrand *'heeft den Grondslag van het Kasteel en van de Kerk te Bosichem, welke door de Noormannen verwoest waren, weder gelegd'*. Gerbrand ging het wapen van Beusichem voeren, *'zynde drie schuins afguende Balken van Geel of Rood op een Goud Schild'* met daarin, in de 'rechter' bovenhoek, het wapen van Teisterbant. Voet laat hem in 925 overlijden, nadat hij 56 jaar geregeerd heeft. Gerbrand werd opgevolgd door Dirk, die de wederopbouw van kasteel en kerk voltooide. Van het kasteel zegt Voet: *'Dit Kasteel is voor ontelbaere Jaeren verwoest en verdweenen. Men gist dat het gestaen heeft digte by de Kerk ten Noorden van dezelve, daer nog een verheve en zeer hooge grond is, waer langs aen de eene zyde de ryweg en aen de andere het voetpad wordt gebruikt, de grond is nu een boomgaerd, en genaemt Stigten bly; of op een akker hier tegenover, als nog genaemt de Steenakker, daer veel puin en steenen gevonden worden'*. Dirk is verder van belang omdat Voet diens jongere zonen Jan en Claes, dus al midden tiende eeuw, aanwijst als stamvaders van de heren van der Weijde en van Caets of Caetsbage. Zoals van Lennep aantoot, kwamen deze pas in de dertiende eeuw naar voren als jongere takken van het geslacht van de heren van Buren.⁴

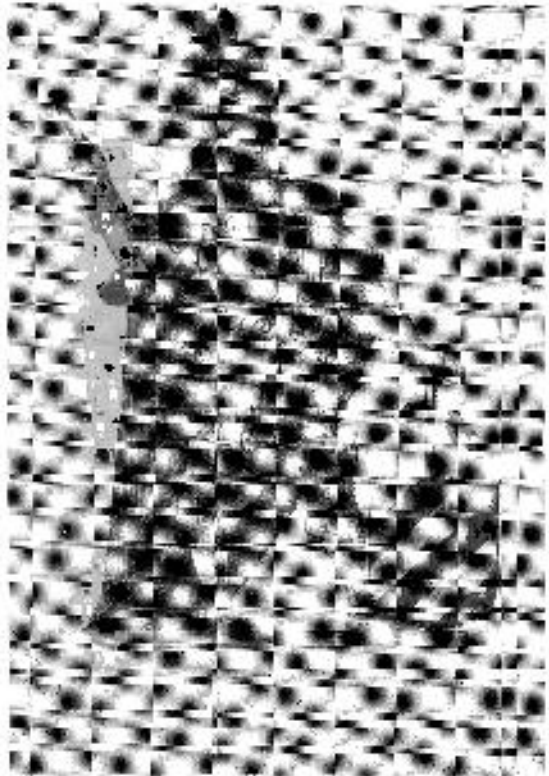
Noemenswaardig is ook Dirks achterkleinzoon Roelof. 'Hy wierd de Groote genaemt, omdat Hy van gestalte heel groot, of lang en boven maete sterk was'. Hij zou 'opperste veldheer' van keizer Hendrik V geweest zijn en in het jaar 1099 binnen Aken zijn overleden. Liefst 69 Jaeren laat Voet hem regeren, onwaarschijnlijk lang als men beziet dat latere, echt bestaand hebbende heren vaak maar zo'n 20 tot 30 jaar in de oorkonden voorkomen.

We komen nu bij de stichting van Culemborg, bij Roelof, een kleinzoon van de eerder genoemde, en laatste heer van Beusichem. Deze Roelof

³ P.G.F. Vermast, 'De heren van Goye', in: De Nederlandsche Leeuwen, 66 (1949), en J.A. Coldewey, De heren van Kuyk (1096-1400). Tilburg 1981.

⁴ Zie het artikel 'De heren van Buren in de dertiende en vroege veertiende eeuw' van Jhr. M.J. van Lennep in dit nummer van de *Culemborgse "voet"-noten*.

trouwde met Aleid, dochter van Gerard heer van Heinsberg, en zou in 1174 zijn overleden. Deze Roelof staat als eerste van Bosinchem genoemd in de genealogische overzichten van Vermast en Dek⁵. Zij baseren zich daarbij op een aantekening van de zeventiende eeuwse geslachtsvorser Booth, maar of 'Rodolphus' een historische figuur is, is allerminst zeker⁶. Volgens Voet dan had deze Roelof één dochter, Ida, 'welke hy met haer vijftiende Jaer uithuwelykte aan Alard, heer van Buren'. Alard was als bruidschat Beusichem beloofd. Roelof kreeg echter als nakomertje nog een zoon, Huibert. 'Nadat Hy dan Bosichem 39 Jaeren hadde geregeert, bouwde hy Culemborg Ao. 1144 voor deezen Zoon, en gaf hem dit Steedje of Vlek met het onderhoorig en omleggend Land na zyn dood tot een Erfportie'.

Afbeelding van Roelof de Grote, heer van Beusichem, door Nicolaas de Kemp uit een 16e-eeuwse genealogie van de heren van Culemborg.

Aldus werden Beusichem en Culemborg gescheiden. Voet merkt nog op dat 'meer als hondert Jaeren voor den tyd der bouwinge van Culemborg' in de Utrechtse leenregisters van Culemborg gewag wordt gemaakt, op grond

⁵ P.G.F. Vermast, 'De Heeren van Bosinchem voor het jaar 1300', in: Bijdragen en Mededelingen Gelre, 53 (1953), en A.W.E. Dek, De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen,..., in: De Nederlandsche Leeuw, 92 (1975).

⁶ D. Dunlop, 'De heren van Bosinchem', in: De Nederlandsche Leeuw, 94 (1977), kol. 302-304.

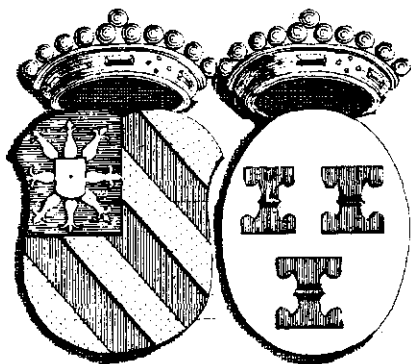
waarvan sommige geschiedschrijvers meenden 'dat de Stad ouder is, of dat daar een Burgt gestaen heeft voor de bouwinge der Stad genaemt Culemborg, welken naem Heer Roelof zoude behouden hebben, wanneer hy dit Steedje of Vlek aenleide'.

HEREN VAN CULEMBORG

Roelof was de eerste heer van Culemborg en overleed in 1174 'op het Slot te Buuren'. Tijdens zijn regering werd de kerk te Beusichem - in 1131 - opgedragen aan die van St. Jan te Utrecht. Roelof regeerde volgens Voet precies even lang (!) als zijn illustere grootvader, nl. 69 jaar.

We komen nu eindelijk in Voets relaas bij een in de oorkonden nawijsbare van Bosinchem, Hubert. Hij wordt tussen 1196 en 1213 vermeld. Bij Voet overleed hij in 1205 na een 30-jarige regering. Deze Hubert 'nam tot eene Vrouwe Johanna, Dogter van Heer Zweer van Zuilen', waarbij hij twee

zonen won: Jan, stamvader van de heren van Culemborg, en Zweder, die Vianen voor zijn erfdeel kreeg. Deze Zweder bouwde daar, aldus Voet, in 1213 zijn slot en voerde, naar het wapen van zijn moeder, 'drie Zuilen van Sabel op een Zilver Schild'. Ook zijn broer Jan, die overigens nooit bestaan heeft en aan wie Voet dingen toeschrijft die op het konto komen van de latere heer Jan die Culemborg in 1318 stadsrechten verleende, verliet 'zyns Vaders Wapen ... en heeft het Wapen zyner Moeder Johanna van Zuilen aangenomen, dog in Couleur eenigszins verandert: stellende drie Roodde 'Zuilen in een Schild van Goud'. Deze Jan stichtte volgens Voet in 1240 de Barbarakapel. Voet gaat hier flink de mist in. De echte Hubert had geen Jan en Zweder als zonen, wel een Steven. Het is in werkelijkheid deze Steven geweest die

*Hubert den Eersten, Johanna, Heer
IIe Heer van Sweer van Zuilen
Culemborg. 's Dochter.*

Alliantie-wapen van Hubert en Johanna van Zuilen, volgens de wapenkaart bij Voet. Hubert voert nog het oude wapen van Beusichem met in het bovenkwartier Teisterbant. De zonen voeren het wapen van hun moeder.

STAMBOOM HEREN VAN CULEMBORG
met jaren van vermelding

I	Rodolphus ?			
II	Hubertus 1196-1213	Alfardus 1200-1213		
III	Stephanus 1213-1249	Hubertus 1214	Wenemarus 1224-1232	zuster x Alard van Buren
IV	Hubert 1248-1271	Zweder 1248-1284	Alard 1280-1298	Steven 1262-1291 proost St. Pieter
V	Hubert 1271-1300	Dirk Splinter 1271-1305	Zweder 1282	
VI	Johan 1304-1321 x Margaretha van Maurik x Peronele van Abcoude	Jutte 1314 x Ernst van Wulven	Margriet x Gijsbrecht uten Goye	Elisabeth 1317-1332 x Gijsbrecht van Caets

met een van Zuilen trouwde en wiens zonen Hubert en Zweder als stamvaders van de heren van Culemborg en Vianen kunnen worden aangemerkt. Voet noemt deze Steven wel, in 1225, maar houdt hem voor een Jans broer. *'Hy was by den Bisschop Otto zeer bemind'*. De zonen van Jan die Voet noemt - zij heten Hubert en Zweder - zijn dan ook in het echt de zonen van deze 'broer' Steven, die nog tot 1249 in de oorkonden voorkomt.

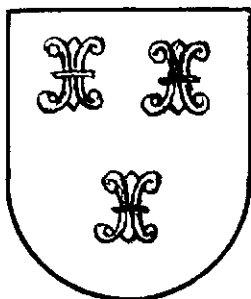
Voor de tweede helft van de dertiende eeuw spooft Voet redelijk met de werkelijkheid. *'Huibert, de Tweede van dien Naem, ..., was de Vierde Heer van Culemborg. Hy nam tot eene Huisvrouw de Dogter van Henrik Heer van Voorn en Burggrave van Zeeland, daer hy een Zoon by wan ook Huibert genaemt; Zweer van Culemborg in zyne Origines steld, dat de naem van deeze Vrouwe is geweest Margareta; Heer Huibert bouwde tot versterking een Kasteel aen de westzyde der Stad benedendyck, daer men na Golberdingen gaet, zynde de plaets buiten en benevens de Stads Cingel, alwaer het gestaen heeft, als nu een boomgaard. Dit Slot, of Kasteel, is naderhand afgebroken en een ander gebouwt aen de oostzyde der Stad'*. Volgens Voet overleed Hubert in 1272.

Huberts zoon was *'de derde van dien naem'*. Voet schrijft over hem: *'Hy was schenker van den Bisschop van Utrecht, welk ampt hy gekoft had van den Grave van Cuik, en is van doe af het zelve aen zyne nazaeten gebleven.... Tot eenen Huisvrouw nam hy Geertruid, Dogter van Jan den Negenden Heer van Arkel, en wan daer by een Zoon, welken hy Jan noemde; benevens twee Dogters, de Oudste gaf hy ten huwelyk den Grave van Gooy, de Tweede of Jongste aen den Ridder Gysbrecht van Caets. Heer Huibert heeft zyn Kasteel, dat doe nog buiten de Golberdingsche Poort stond, in den Jaere 1281 verkoft aen Reinald Grave van Gelre voor hondert ponden Hollands, onder voorwaerde dat Hy en zyne Erven dit Kasteel van den Grave van Gelre te Leen zouden houden ten Zutvensche Rechten.'* Volgens Voet overleed Hubert in 1296, in werkelijkheid enkele jaren later. Niet hij, maar zijn grootvader Steven was de eerste die met het bisschoppelijke schenkambt beleend werd. Hij wordt als zodanig al in 1224 genoemd.

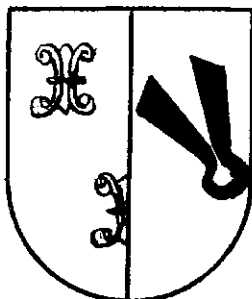
Huberts zoon Jan verleende Culemborg in 1318 stadsrechten, en met hem rond ik dit artikel af dat slechts bedoeld is u te helpen mythe en werkelijkheid rond de van Bosinchems wat uit elkaar te houden. Jan nam ten huwelyk *'vooreerst Margariet, de eenige Erfdogter van Gerrit Heer van Maurik, en wan daer by een Zoon Huibert genaemt, die na 't overlyden van zyn Vader wierd Heer van Culemborg. Door dit huwelyk quamen de Heerlykheden van Maurik, Eck en andere goederen aen Culemborg; dog de Hooge Jurisdictie is aen Gelderland overgegaen'*. Na de dood van zijn eerste gemalin nam Jan 'voor zyne tweede Huisvrouw Petronella, Dogter van Zweer Heer van Abcou-

de, daer hy een Zoon by wan', die heer van Schonauwen en Woudenberg werd.

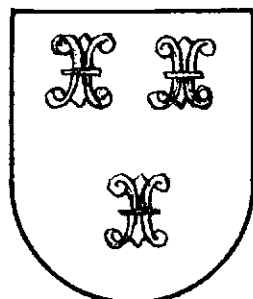
Heer Jan bouwde vóór 1310 de Barbarakerk. Deze werd in dat jaar parochiekerk, toen Culemborg kerkelijk van Beusichem werd losgemaakt. Op 'Sint Nicolaes Dag', op 6 december 1318 - nu 675 jaar geleden - gaf heer Jan aan de poorters van Culemborg het eerste stadsrecht. Het handvest werd medebezegeld door Jans zoon Hubert, zijn achterneef Zweder van Vianen, zijn zwager Gijsbrecht van Caets en twee verdere "Magen", Johan van Lienden en Gerard van Rossem. Jan stierf in 1322.

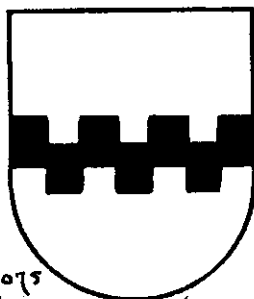
JHAN VAN BEUSICHEM.

HUBRECHT V. BEUSICHEM.

ZWEDER VAN VIANEN.

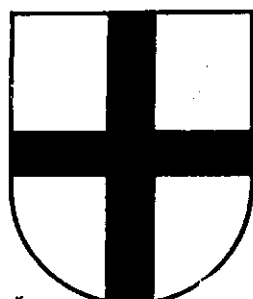

2075

GIJSBRECHT VAN KAETS.

GERAET VAN ROSSEM.

JOHAN VAN LYNDEN.

Johan van Bosinchem gaf Culemborg in 1318 stadsrecht. Met hem zegelden enkele van zijn "magen" of familieleden.

ONONTGONNEN GESCHIEDENIS

GERARD POUIW

Vragen naar de middeleeuwse ontginningsgeschiedenis van Culemborg

In het begin van de jaren '50 werden twee belangrijke artikelen over de vroege geschiedenis van de streek rond Culemborg gepubliceerd. Beide auteurs⁷ verwijzen in hun artikel naar een lopend onderzoek met betrekking tot de oudste streekgeschiedenis. Vermast spreekt van een "uitermate belangrijke studie" die in gang was gezet, terwijl Beltjes in zijn artikel over Paveien beloofde in een volgende artikel op dit onderwerp terug te komen. In de mij bekende literatuur is hiervan helaas verder niets terug te vinden. Het is dan ook verheugend dat de vereniging "A.W.K. Voet van Oudheusden" het initiatief heeft genomen aan hetzelfde onderwerp een studiedag te wijden.

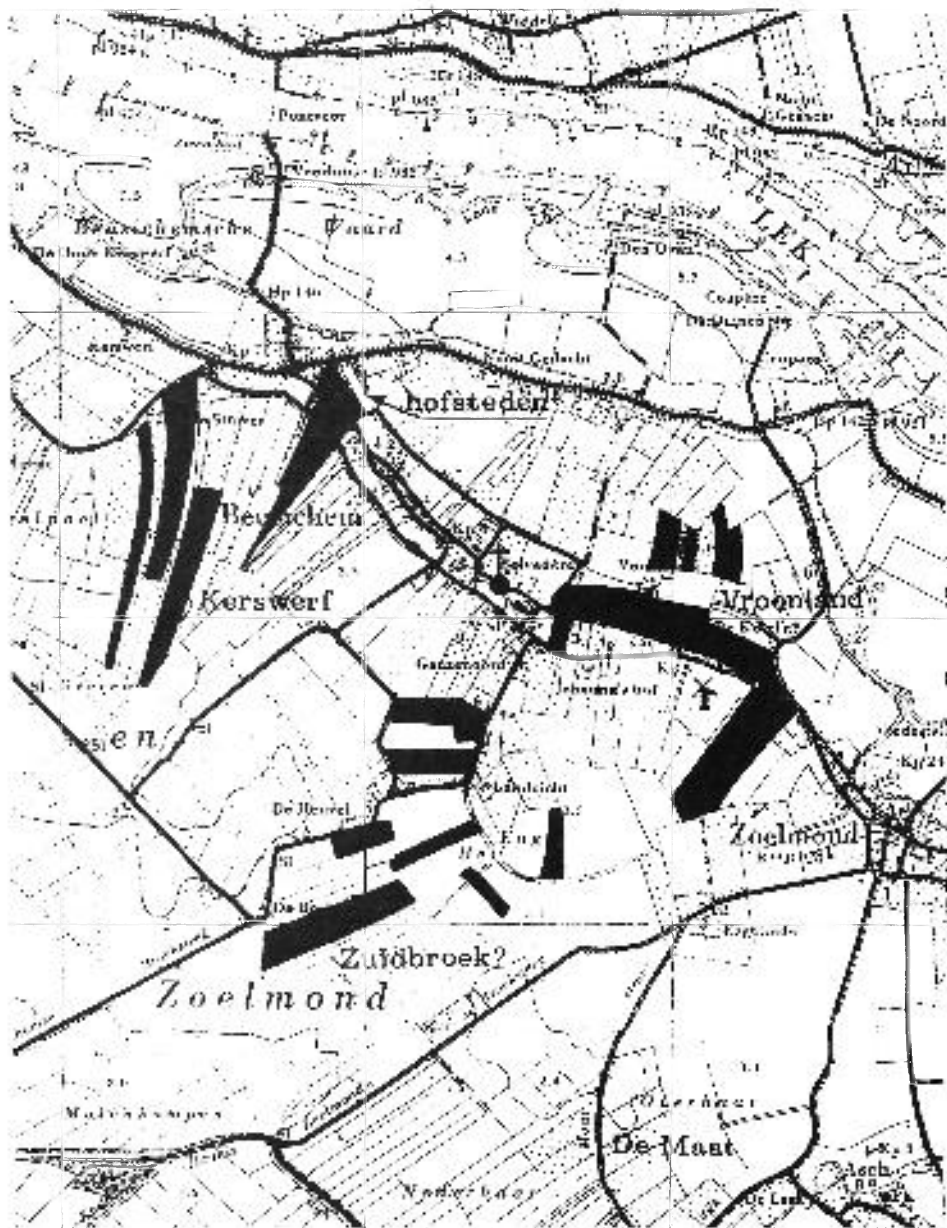
Voor mij, als liefhebber van middeleeuwse geschiedenis, biedt dit hopelijk de gelegenheid meer te weten te komen over de plaatselijke ontwikkelingen. Deze zijn met name interessant omdat de streek rond Culemborg reeds vroeg bewoond is geweest. In de afgelopen decennia zijn er in Beusichem, maar ook in het gebied van het uitbreidingsplan Voorkoop archeologische vondsten gedaan die wijzen op bewoning in de Romeinse tijd.⁸

EEN HOF TE BEUSICHEM

Of deze bewoning continue is geweest is niet zeker. De Karolingische tijd biedt naast enkele schaarse schriftelijke gegevens betere aanknopingspunten. Langs de Lek, op de hoge oeverwallen, lagen vanouds de bruikbare landbouwgronden. Deze zijn te herkennen aan de vorm van de percelen. Hier vindt men de zogenaamde "blokverkaveling" terug. Dit waren veelal

⁷ - P.J.W. Beltjes, 'Het Kerkhof van Paveie', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 51 (1951).
- P.G.M. Vermast, 'De Heeren van Bosinchem tot het jaar 1300', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 53 (1953).

⁸ Zie de 'Archeologische Kroniek van Gelderland', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 1989, 1990 en 1991.

Reconstructie van het goederbezit van het kapittel van St. Jan te Beusichem in de 17e eeuw, uit: E.N. Palmboom, Het kapittel van St. Jan te Utrecht.

kleine onregelmatig gevormde akkers. De grond werd vanuit een centrale 'hof' geëxploiteerd. Het land werd bewerkt door onvrijen en horigen die verbonden waren aan deze hof. Sporen van het hofstelsel zijn door Dekker in het naburige Kromme Rijn gebied op verschillende plaatsen aangetoond.⁹

Een dergelijke hof is ook nawijsbaar in Beusichem. In de oudste goederenlijst van St. Maarten wordt 'Buosinchem' al genoemd. Hoewel er over de hof relatief veel materiaal is, is er tot voor kort nooit onderzoek naar gedaan.¹⁰ Weliswaar was bekend wie de eigenaars van de hof waren, maar geen studie was nog verricht naar het grondbezit en de rechten die tot deze hof behoorden. Dit waren recht op tyns en tienden verbonden aan het grondbezit, maar ook zogenaamde hofdiensten. Naast het verrichten van periodieke arbeid ten behoeve van de heer bestonden deze ook bijzondere diensten, zoals "wagen diensten". Deze hadden betrekking op het beschikbaar stellen van een wagen en een span ossen. Deze hofdiensten werden op den duur veelal afgekocht. Het is mogelijk dat er in het overgeleverde materiaal uit later tijd nog restanten van zijn te traceren.

Bekend is o.m. dat de hof enige tijd voor 1131 door het kapittel van St. Jan gekocht is. Vermast vermoedde dat de hof heeft toebehoord aan de familie van Kuyck. Wat de relatie tussen de hof en de familie van Bosinchem is geweest is echter minder duidelijk. Over de "hof ter Weyde" in de nabije omgeving en de zich hiernaar noemende familie is nog minder bekend.

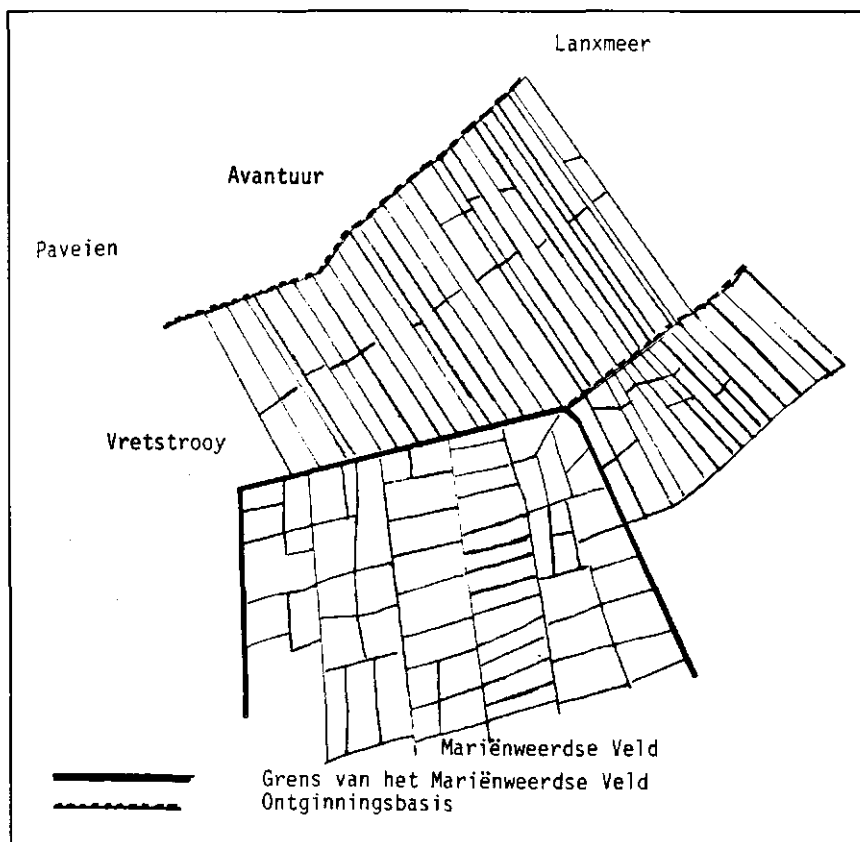
UITGESTREKTE WILDERNIS

Ook ten westen van Culemborg was er reeds vroeg bewoning en wel in het gebied van het latere Hagestein. Dit volgt uit een onderzoek van R. van Acquoy¹¹ naar de vroegste bewoning en de ontginningen aldaar. Op de hoge gronden bij het riviertje de Gaasp onstond daar het dorp Gasperden.

⁹ C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. z.pl. 1983.

¹⁰ De hof wordt behandeld in: E.N. Palmboom, Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw). Dissertatie Univ. v. Amsterdam 1992.

¹¹ R. van Acquoy, Hagestein: Mislukte stedestichting en ontginning. Ongepubliceerde doctoraal studie. Universiteit van Utrecht 1981.

Duidelijk verschillende verkavelingspatronen: de blokverkaveling in het Beesde Veld en een cope-ontginning in het Vretstro, uit: B.J.P. van Bavel, Goederenvererving en goederenbeheer van de Abdij Mariënweerd.

Ook hier zijn in het landschap verschillende kenmerken terug te vinden. Naast blokverkaveling is hier tevens sprake van een eng. Deze "engen" zijn ook terug te vinden op Goilberdingen en onder Everdingen. De engen waren het gemeenschappelijk bezit van het dorp waar iedere dorping zijn aandeel in had.

Buiten deze in cultuur gebrachte grond was er waarschijnlijk een uitgestrekte wildernis. De lokale bevolking zal er gebruiksrechten hebben gehad. Deze zullen hebben bestaan uit het gebruik van riet, (brand-)hout, turf, maar ook uit jacht- en visrechten. Er waren ook andere gebruiksmogelijkheden. Zo groeiden bijvoorbeeld in de moerassen van de latere Bomme-

lerwaard nuttige kruiden als gagel, bilzekruid, salie, peterselie etc. Deze kruiden werden, in gedroogde vorm, het gruit genoemd. Ze waren, vermengd met blauwe bosbessen, nodig om de houdbaarheid en smaak van bier te verbeteren. Hier was een bepaald recht, het zogenaamde gruitrecht, aan verbonden dat door het gebruik van hop bijzonder lucratief was. De beschikking over deze wildernis had de keizer. Hij had de rechten vaak in leen uitgegeven aan plaatselijke machthebbers als graven en bisschoppen.

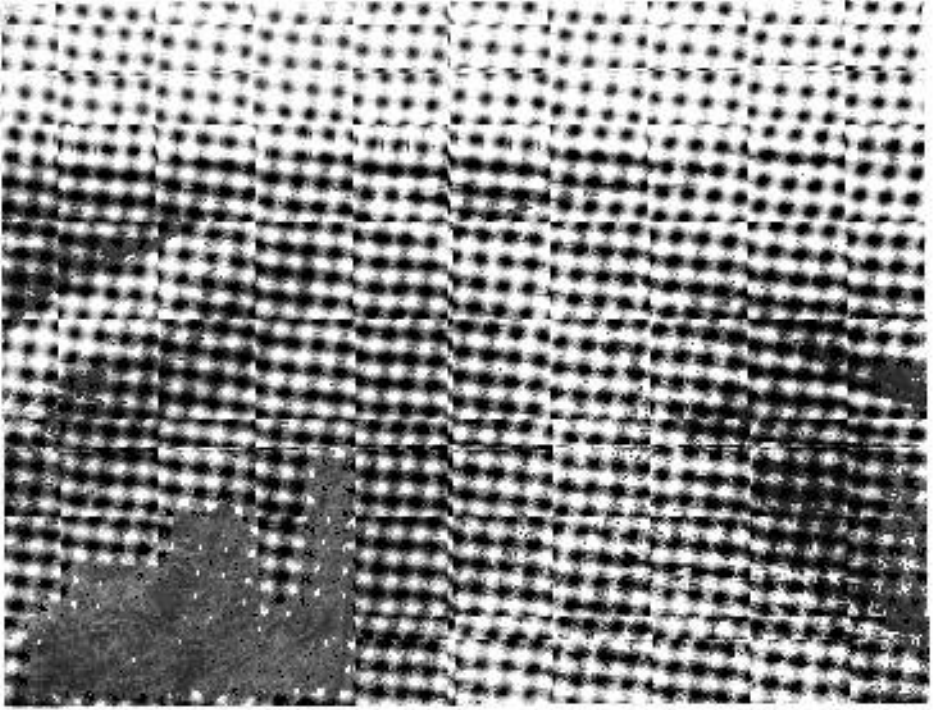
In grote delen van het rivierengebied werden na het jaar 1000 deze wildernissen ontgonnen. Het belang van de periode is hierin gelegen dat er zich toen ingrijpende veranderingen op velerlei gebied hebben afgespeeld. Wat zal de invloed van de ontginningen, van dit 'nieuwe systeem van landschapsbeheer' op de mens, de planten en dierenwereld zijn geweest? En in hoeverre is de middeleeuwer zich daarvan bewust geweest? Onwillekeurig dringt zich het beeld op van bewoners uit een oude buurt die in een nieuwbouwwijk komen wonen. In plaats van de oude bochtige weggetjes en akkers van het oude land komt er het strakke patroon van recht op elkaar staande percelen. Hoe hebben de bewoners van toen al deze veranderingen ervaren? De streek rond Culemborg biedt bij uitstek de mogelijkheid dit proces van verandering te bestuderen. In een afgebakend gebied vindt men het oude en het nieuwe land, verschillende dorpstypen alsmede de aanzet tot stedestichting, het geheel beïnvloed door de achtereenvolgende ontginningen.

ONTGINNING IN COPEN

Dank zij het werk van Van der Linden¹², weten we veel meer over de organisatie en de methode van deze nieuwe ontginningen, de zgn. cope-ontginningen. Kort samengevat kwam deze voor het rivierengebied op het volgende neer. In de drassige streken werden vanuit een ontginningsbasis (vaak een dijk of water) hoeven van 16 morgen uitgezet. Kenmerkend was dat dit gebeurde in langwerpige percelen van ca. 1250 meter lengte. Door het graven van evenwijdige sloten kon het land ontwaterd worden. Hierdoor werd er landbouw, met name de verbouw van graan (tarwe, rogge, gerst en haver), mogelijk.

Het initiatief werd aanvankelijk veelal op lokaal niveau genomen, maar later werden het grootschalige ondernemingen onder leiding van zogenaamde "copers". Deze copers konden met een vergunning van de

¹² H. van der Linden, De Cope. Assen 1955.

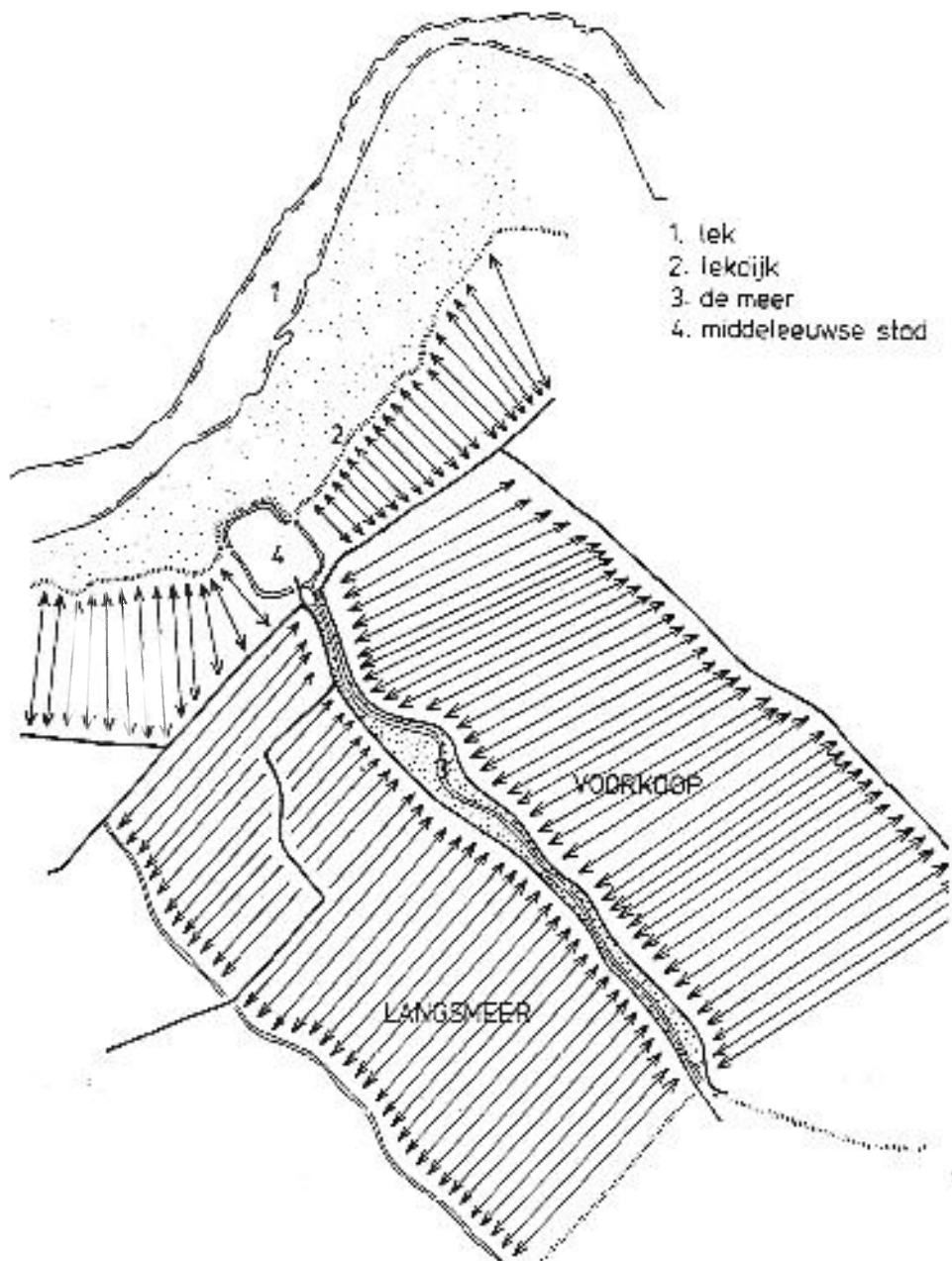

Deze ronding in de kade tussen de Holderweg en Lange Avontuurse weg herinnert aan het ontginningsdorpje Paveien, dat tussen 1100 en 1250 werd bewoond. Op een heuvel rechts van de kade stond het kerkje.
(Foto: Karin v.d. Kar)

"overheid", veelal de landsheer, mensen aantrekken om wildernis te ontginnen. Dit gebeurde tegen een jaarlijkse geringe belasting (een tijs), waarmee het overheidsgezag erkend werd.

Vooraf de samenhang tussen verschillende facetten van deze ontginningen zijn interessant. Zij leidden niet alleen tot een flinke toename van de bruikbare landbouwgronden, maar hadden ook maatschappelijke gevolgen. De ontginning bood namelijk de bevolking van het "oude land", meestal horigen, de kans zelfstandig grond te verwerven. Daarnaast trok een ontginning mensen van elders aan. Ook deze mensen kregen de beschikking over land, met alle maatschappelijke en juridische consequenties van dien. De bevolking nam snel toe en er zal een evenredige toename van de economische activiteit hebben plaats gehad.

Een blik op de kaart van het gebied van Culemborg leert ons dat dit ontginningsproces zich ook hier heeft afgespeeld. Dat valt af te leiden uit

Ontginningspatronen rond Culemborg. Duidelijk zijn de cope-ontginningen van Lanxmeer en Voorkoop/Terweijde.

de vorm van de percelen. Het samenhangend patroon van evenwijdige gegraven sloten binnen een bepaald gebied wijst op een ontginning. Lanxmeer mag als zodanig wel een schoolvoorbeeld genoemd worden. Hier is een cope te onderscheiden die zich uitstreckte van de ontginningsbasis, de Meer, tot de grens met het Vretstroo. De percelen van het Vretstroo staan er weer haaks op. Duidelijk is te zien hoe de achtergrens van Lanxmeer dezelfde lijn volgt als ontginningsbasis. Bij de aan andere kant van de Meer liggende Voorkoop is de wijze van ontginning nog in de naam bewaard gebleven. Deze cope-ontginningen werden een aantal malen herhaald totdat tenslotte het gehele gebied "onder de schop" was geweest. Het resultaat was een door de mens gemaakt en beheerst landschap. Opmerkelijk is dat er naast de aan het ontginningswerk ontleende benamingen als Voorkoop, Heycop, Boeicop en Tienho(e)ven toentertijd blijkbaar ook een nieuwe trend inzake de naamgeving is gezet. Blok wijst al op de exotische soort van naamgeving in deze streek. Ontginningen heten er Paveien (Pavia), Parijs en Bolgarije. Het waren modenamen, ontleend aan kennis van een langzaam steeds bekender wordende wereld. Je vraagt je overigens wel af in hoeverre de gokkers achter hun "queerbord" en de bezoekers van markt en herberg zich toen bewust zijn geweest van deze verre plaatsen.

KERKELIJKE ONTGINNERS

Belangrijk is ook de vraag hoe deze ontginningen chronologisch hebben plaatsgevonden. Mogelijk zijn er aan de hand daarvan ook uitspraken te doen over het patroon van wegen en weteringen.

Van wie is het initiatief van de ontginningen uitgegaan? In deze contreien ligt het voor de hand te denken aan de Utrechtse bisschop. We vinden echter weinig bisschoppelijk bezit in het gebied van het latere graafschap Culemborg. De enige relatie is die met het gerecht Zogewijk. Dit was een klein gerecht dat de bisschop nog in 1396 leen uitgaf.¹³ Dat wil echter niet zeggen dat de bisschop hier geen belangen had.

Kan het zijn dat hij deze kwijt is geraakt aan de Utrechtse kapittels? Of aan zijn van oorsprong onvrije dienaren, de ministerialen? Naast de bisschop hadden namelijk ook de Utrechtse kapittels rechten in dit gebied. Belangen van de kapittels van Dom, Oudmunster, St. Pieter en St. Jan zijn nawijsbaar. Het is echter de vraag in hoeverre zij invloed hebben gehad op de ontginningen. De belangen van de eerste twee kapittels waren voorna-

¹³ A.J. Maris, Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen. Den Haag 1956.

melijk ontleend aan hun bezittingen op het "oude land". En weliswaar had St. Pieter acht hoeven in het Rietveld, maar deze had het gekocht van heer Jan van Bosinchem. Het kapittel van St. Jan had vooral belangen door de koop van de hof te Beusichem. Als zodanig waren beide laatste kapitels blijkbaar nieuwkomers.

Dom en Oudmunster bezaten overigens ook wel land en rechten in het nieuw ontgonnen gebied. Hierover is het een en ander terug te vinden in de kapittelarchieven, maar dat is minder dan op het eerste gezicht verwacht mag worden. Waar is bijvoorbeeld de hoeve van Oudmunster gebleven die Hubert van Bosinchem in 1281 met het kapittel ruilde tegen het land waarop zijn kasteel was gebouwd?

Een andere geestelijke instelling die mogelijk van invloed heeft gehad is de abdij van Mariënweerd. Deze oude abdij, die in de twaalfde eeuw door de familie van Kuyck¹⁴ is gesticht, blijkt al vroeg bezittingen en belangen in ons gebied te hebben. De vraag is of het deze heeft verworven door koop, door schenking of door (in)directe bemoeienis met de ontginningen?

Tenslotte, minder bekend, is het bezit van de Balijs van de Duitse Orde te Utrecht. Al vroeg, in 1258 blijkt zij land te hebben gehad in Paveyen en Parijs.¹⁵ Dit land was door de vader van Bernard Falcken bij zijn intrede in de orde geschonken. De orde geeft het land in leen aan Zweder van Beusichem. Over de omvang en aard van dit bezit vindt men in de latere bronnen niets meer terug.

ADELLIJKE HEREN

Naast de bisschop hebben oude adellijke families invloed gehad in dit gebied. Voorbeelden hiervan zijn de families Uten Goye en van Cuyck. Door de studies van Vermast¹⁶ en Coldewey¹⁷ is bekend dat deze fami-

¹⁴ C. Dekker, 'De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht', in: Ad Fontes, Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft. Hilversum 1984.

¹⁵ J.J. de Geer van Oudegein, Archieven der ridderlijke Duitse Orde (Balijs van Utrecht). 1871.

¹⁶ P.G.M. Vermast, 'De heren van Goye', in: De Nederlandse Leeuw, 66 (1949) en 67 (1950).

lies in een vroege periode uitgebreide belangen hebben gehad in het rivierengebied. De geschiedenis van de opkomst en neergang van deze beide families zou genoeg materiaal kunnen opleveren voor een "koningsdrama" wanneer je bedenkt dat dit uitgestrekte bezit in een relatief korte tijd aan anderen is gekomen, terwijl tegelijkertijd de politieke betekenis van beide families tot vrijwel niets werd teruggebracht. Mogelijk dat juist een nadere en gedetailleerde bestudering van de streekgeschiedenis nieuwe feiten aan het licht kan brengen.

Door het werk van de Kort¹⁸ en het materiaal uit het archief van de heren en graven van Culemborg¹⁹ is het namelijk goed mogelijk een redelijk beeld van de bezitsverhoudingen in later eeuwen te krijgen. Hoewel dit dan een beeld is van de tijd na de ontginningen, is het wellicht toch mogelijk daar uit de situatie in een vroeger tijdperk te reconstrueren. In dit verband is ook de familie van Bosinchem een dankbaar onderwerp. Deze familie ontleent haar naam aan de oude hof te Beusichem. Vermast heeft aangetoond dat uit haar later zowel de heren van Culemborg als heren van Vianen voortkomen. Zij hadden hun machtsbasis in dit gebied. Van hieruit verwierven ze door ruiling, koop en erfenissen een uitgestrekt goederenbezit. Niet in het minst is ze dat gelukt door een uitgekiende huwelijkspolitiek. De verwerving van goederen en rechten is echter geleidelijk gegaan. Opvallend in dit opzicht is het feit dat Hubertus Schenk van Bosinchem zijn vermeende rechten in 1300 aan de graaf van Gelre opdraagt omdat hij de aanspraken die zijn voorouders vanouds hadden, niet kon bewijzen. Of het mogelijk is te reconstrueren hoe het proces zich voltrokken heeft, blijft tot de studiedag een open vraag.

Naast de van Bosinchems hadden ook de heren van Amstel, van Goye en van Schalkwijk belangen in het gebied van het latere graafschap Culemborg. Zij behoorden tot oude families van ministerialen uit de omgeving van de bisschop. Van een aantal andere families zoals van Caets, van

¹⁷ J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyc (1096-1400)*. Dissertatie RU Leiden. Tilburg 1981.

¹⁸ J.C. Kort. *Zie zijn Repertoria op verschillende Leenkamers in 'Ons Voor-geslacht'*.

¹⁹ A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*. 3 delen. Den Haag 1949.

Everdingen, van Goilberdingen, van Redichem en van Parijs is de status minder duidelijk. Er zijn uit deze periode overigens ook minder bekende namen te achterhalen, zoals de exotische 'Molendino' die later gewoonweg van der Molen blijkt te heten. Het is de vraag of dit families waren die zich noemden naar een laag gerecht dat zij in hun bezit hadden, of dat zij zich noemden naar een dorp of buurtschap waaruit zij afkomstig waren. De onderlinge relaties tussen al deze families zijn waarschijnlijk niet meer goed vast te stellen. Het is overigens ook maar de vraag of zij hun invloed-sferen bewust afgepaald hadden. Veeleer zullen die het gevolg zijn geweest van toevallige omstandigheden.

Het is echter wel waarschijnlijk dat het leden van deze families geweest zijn die als "copers", dus ontginners zijn opgetreden. Leden van de familie van Everdingen, met name de voorouders van Hubrecht van Everdingen, die in 1296 genoemd wordt, gelden als stuwende kracht bij de ontginningen. Van Acquoy wijst daarop in zijn scriptie over de vroege ontginningen in Hagestein die naar mijn mening aan die in Culemborg vooraf zijn gegaan. Er zijn ook verwijzingen naar diverse lokale gerechten in het ontginningsgebied. Deze gerechten die aanvankelijk in handen van diverse personen zijn geweest, zijn naderhand in handen gekomen van de heren van Culemborg. Deze stelde er dan in veel gevallen de 'richter' aan. Of en hoe deze gerechten vroeger hebben gefungeerd, is niet duidelijk.

Slechts eenmaal is het mogelijk de hele groep lokale heren te portretteren. Als gevolg van de ontwatering en oxidatie van het veen trad er na verloop van tijd een bodemdaling in. Deze had grote gevolgen voor de waterhuishouding. In 1285 kwamen daarom bij de kerk te Everdingen een aantal belangrijke heren bijeen. Hun bijeenkomst legde de basis voor de Vijherenlanden. Er werd door hen een aantal maatregelen genomen om het land te beschermen tegen wateroverlast. Wateroverlast heeft waarschijnlijk ook de ontvolking van Paveien veroorzaakt. Het maakte een doortastende aanpak van de waterafvoer noodzakelijk die werd gevonden in het graven van een watergang door het gebied van de heer van Arkel. Van der Gouw²⁰ wijst op de voor die tijd moderne opzet van de regelgeving op het gebied van de waterhuishouding.

De vraag is overigens of de rol van deze heren niet overschat wordt. Zij zullen zwaar op de plaatselijke bevolking geleund hebben. Een ontginning veronderstelt immers een ordening, een vooropgezet plan, maar vooral ook

²⁰ J.L. van der Gouw, 'De unie van de vijf heren van 1284', in: Zuidhollandse Studiën, IX, pp. 7-16.

mankracht. Grote werken zoals dijk aanleg zullen zeker op weerstand bij de lokale belanghebbenden zijn gestuit. Hebben deze heren hun 'onderzaten' kunnen overtuigen door te wijzen op het goede resultaat elders of is hun medewerking afgedwongen?

DE GEWONE MAN

Weinig is er bekend over de rol van de gewone man in dit geheel. Blijkbaar wist hij goed raad met het ontginningswerk. Het moet werkelijk geen sinecure zijn geweest. Het graven en onderhouden van sloten en wateringen voor afwatering moet naast het voortdurend onderhoud aan dijken een doorlopende aanpassing van hem hebben gevraagd.

Intrigerend is het inzicht in waterschapszaken dat men destijds gehad moet hebben. Er is niet met vallen en opstaan doorgeploeterd, maar er werd doelbewust gewerkt. En het is zwaar werk geweest, want de kruiwagen is een betrekkelijk jonge uitvinding en aarde werd met manden vervoerd.

Door de daling van de bodem heeft men ook noodgedwongen over moeten gaan van graanbouw op veeteelt. De veranderende kwaliteit van de bodem was bepalend voor het gebruik. Bekend is onder meer dat op sommige plaatsen het grasland alleen voor de paardenfokkerij gebruikt kon worden, omdat paarden minder last hadden van "hoëfrot" dan koeien. Met dit in het achterhoofd is een paardenmarkt te Beusichem minder onwaarschijnlijk dan het ons misschien op het eerste gezicht lijkt.

Hoe het dagelijks leven in de kleine buurtschappen is geweest, valt moeilijk meer te achterhalen. Mijn eerste indruk is dat we met betrekkelijk gesloten gemeenschappen te maken hebben. Uit later materiaal komt naar voren dat er veel onderlinge verwantschappen bestonden. We komen in het Kromme Rijngebied en in de Tielerwaard vaak dezelfde namen tegen. Onduidelijk is of er ook burengerechten zijn geweest, en of deze net als in de nabije Tielerwaard de situatie hebben beïnvloed. Deze burengerechten speelden, behalve bij de overdracht van onroerend goed, ook een rol bij waterschapszaken.

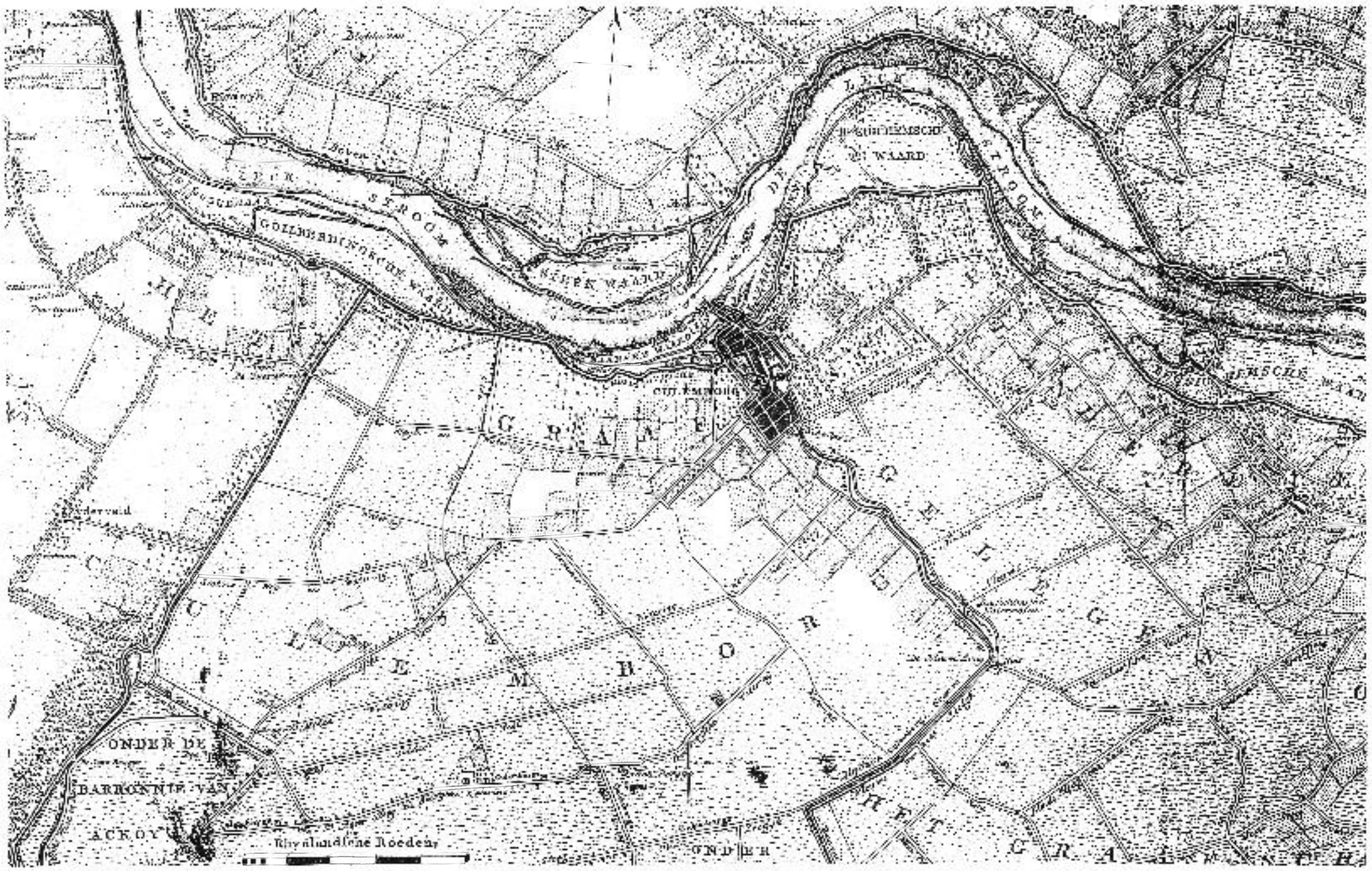
Een andere instelling was het "zeventuig". Dat is bijvoorbeeld op Tienhoven nauwijsbaar. Dit zeventuig werd gevormd door zeven naastgelegen burens (drie bovengelegen burens en de vier beneden gelegen landgenoten) die uitspraak deden over land waarvan de eigendom onduidelijk was.

Van de polderorganisatie op zich en van de vroege kerkelijke geschiedenis weet ik niet veel. Dat laat vragen open. Hoe oud was bijvoorbeeld de indeling van parochies en hoe liepen de grenzen? Opvallend is de geringe

invloed van de kerkelijke instanties als kapittels en kloosters in later tijd. Weliswaar is er dan veel land in het bezit van de St. Barbarakerk en het kapittel te Culemborg, maar dat is bezit van voornamelijk latere datum. Blijkbaar zijn de van Bosinchems er niet alleen in geslaagd hun naaste concurrenten uiteindelijk buitenspel te zetten, maar zijn zij ook succesvol geweest in het weren van kerkelijke grootgrondbezitters. Is dat het resultaat geweest van een doelbewuste politiek?

Ongetwijfeld zal er op de studiedag op 27 november veel materiaal worden aangedragen om een verdere bestudering van de middeleeuwse geschiedenis van Culemborg mogelijk te maken.

Maar het belang is niet alleen terugzien. In een tijd met zoveel aandacht voor monumenten is een studiedag gewijd aan het ontstaan van het hedendaagse landschap bij uitstek een taak voor een historische vereniging. Mogelijk zal deze een bijdrage leveren aan de bewustwording van het feit dat ook datzelfde landschap, met zijn eeuwenlang onveranderde percelen, wegen en dijken, een monument is. Zeker in een tijd dat het landschap eens te meer door grote infrastructurale werken bedreigd wordt, is een dergelijke studiedag helemaal op zijn plaats.

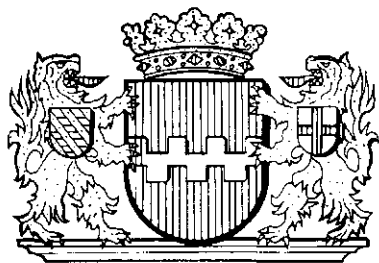

Het graafschap Culemborg op de kaart van F.W. Conrad uit 1793.

DE HEREN VAN BUREN IN DE DERTIENDE EN VROEGE VEERTIENDE EEUW

JHR. M.J. VAN LENNEP

Het heeft betrekkelijk lang geduurd voor het tussen Gelders en Nederstichts gebied in gelegen Buren als zelfstandige heerschappij in de bronnen opdook. Als we afzien van het niet geheel sagenvrije stichtingsverhaal van het Twentse klooster Weerselo uit - laatstelijk - het tweede kwart van de twaalfde eeuw, dan is de vaak aangevochten stadsrechtbrief van Zutphen uit 1190 het oudste stuk, waarin een nobilis **Otto de Buren (I)** onder de getuigen van de Gelderse graaf Otto wordt genoemd, evenals in 1191 bij een grafelijke schenking aan de abdij te Werden. Bij een schenking tezamen met Florentius van Winsen en anderen aan de abdij Bedbur in 1203 treden de gebroeders Otto en Alard van Buren op.

Het wapen van de huidige gemeente Buren met het wapen van de heren van Buren.

De twee leeuwen voeren twee schildjes met de wapens van Beusichem en Zoelen.

alle vroegmiddeleeuwse Germaanse volksrechten de hoogste weergeldgroep vormen, maar juist ontbreken in de beide codices voor het Frankische gebied, waar zij later in de volle middeleeuwen zo talrijk zijn. Naar het goederenbezit te oordelen zijn de heren van Kuyck en van der Leede niet vrij van vroeg opgedaan Burenbloed. Sinds 1263 worden in ieder geval verschillende leden van het eveneens edele geslacht van Heeswijk als verwanten genoemd, en als borgschap daar een blijk van mocht zijn, geldt zulks ook voor de van Amersfoorts en de reeds genoemde van der Leede's.

II. ALARD VAN BUREN (1210-1243)

De Burens waren echter niet eenkennig op standsgebied. Na Otto komt in de jaren 1210 tot vermoedelijk 1243 een Alardus de Buren, '*nobilis vir*' voor,

doorgaans in relatie tot de abdij van Mariënweerd en/of de bisschop van Utrecht Otto (II) van Lippe. Naar hem verwijst wel de schenking van 12 maart 1248, van het collatierecht van de kerk van Ingen aan het Johannieter hospitaal te Utrecht door zijn zoon Alardus heer van Buren, met instemming van diens broeders Hubertus en Otto, ridders, Stephanus, Wilhelmus, Wenemarus, Gerardus en Henricus, knapen, met hun oom Stephanus Pincerna (van Beusinchem) en diens zonen Hubert en Sweder, voor het gezamenlijke zieleheil hunner overleden ouders en van hemzelf, zijn vrouw en kinderen. De moeder van deze Alard blijkt dus een van Beusinchem te zijn geweest, uit een geslacht van bisschoppelijke ministerialen. Of deze ministerialen alle ook inderdaad uit de 'laten' (=grondhorigen) of zelfs slaven omhoog gekomen waren, zoals vroeger heersende leer was, betwijfel ik. In de in abdij-archieven bewaard gebleven "chartae", waarbij het wastijnsig worden van doorgaans weduwen met of zonder wezen wordt geboekstaafd, vallen naast de vele vrouwen van "libera (=vrije) conditio" degenen op, wier stand als 'nobilis' wordt aangeduid. Aan het einde der dertiende eeuw, als het standonderscheid door de opkomst van de ridderschap inmiddels naar het al dan niet ridderboortig zijn is verschoven, treft het grote aantal overgangen in de stand der ministerialen (dienstmannen) - met name als borgman - door jongere zonen uit vrije edele geslachten. In dit geval houd ik het niet voor onmogelijk dat vroegere bisschoppen van hun overmacht gebruik hebben gemaakt om potentieel gevaarlijke potentatjes te onderwerpen en tot hun dienstmannen te maken, zodat tenslotte binnen afzienbare afstand van Utrecht alleen in het rivierengebied nog enkele edelen (van der Leck, van der Leede/Arkel, van Buren en van Kuyck) waren overgebleven, min of meer op de wip tussen de naburige landsheerlijkheden.

III. ALARD VAN BUREN (1248-1262)

Van de acht in 1248 genoemde broeders hebben alleen Alard, Hubert, Otto (alléén in 1249) en Steven meerdere sporen nagelaten. Van een door Alard in 1262 veroorkonde ruiling van land te Erichem met de abdij van Oostbroek waren Wilhelmus en Wenemarus getuige. En als bloedverwant van Steven van Beusinchem, deken en proost van St. Pieter, treedt in 1278 een Wenemarus van Redichem op. Deze verklaart dan met de vorige abt van Mariënweerd, d.w.z. vóór 1272, drie weren in 'Ascherweert' te hebben geruild tegen even zovele in 'Solemunderbroec', en hij laat dat bezegelen door zijn oom (avunculus) de proost en zijn neef (cognatus) Hubertus Schenck *de Redinchem* (lees: van Beusinchem). Deze Wenemarus behoorde

dus tot een volgende generatie, maar of hij een van Buren was en zo ja, wiens zoon, valt bij gebrek aan nadere gegevens niet meer uit te maken.

Over Hubert en Steven en hun nakroost kom ik straks te spreken na eerst hun oudste broeder Alard en zijn nakomelingen te hebben behandeld. Deze Alard verschijnt als heer van Buren tot 30 april 1262. In 1263 nam een Otto van Buren zijn plaats in. Van graaf Otto van Gelre, wiens getuige hij ook in 1253 is, wordt Alard op 5 mei 1258 'fidelis noster' genoemd. Met een of meer van zijn broeders was hij in 1249 getuige van de Domproost, in 1255 van heer Hendrik van der Leck als deze goederen van St. Marie in erfpacht neemt, in 1262 bij het huwelijkscontract van een dochter van Sweder van Beusinchem (van Vianen) en bij zijn laatste optreden beoorcondt hij - tezamen met zijn broeders Wilhelmus en Wenemarus - de boven vermelde ruiling met Oostbroek.

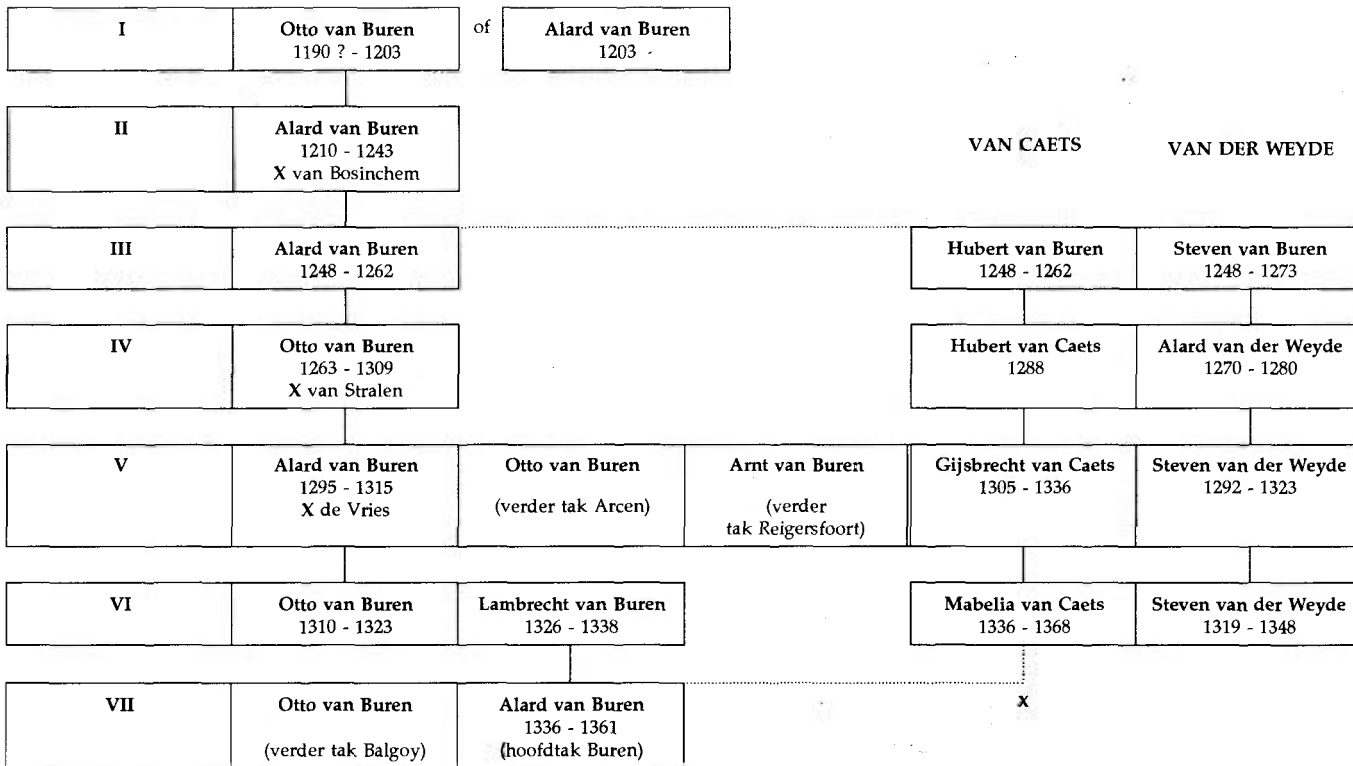
IV. OTTO VAN BUREN (1263-1313)

De nieuwe heer in 1263, Otto, wordt dan uitdrukkelijk 'nobilis vir' en 'dominus (= heer) de Buren' genoemd. Ridder was hij in januari 1281 zeker nog niet, te oordelen naar een verklaring van de elect Jan van Nassau, en ook nog niet op 22 september 1287, maar in ieder geval wèl op 22 januari 1288 als hij zelf optreedt. Heer van Buren is hij nog op 12 maart 1300, op 3 mei 1313 is dat zijn zoon Alardus, die dan met zijn vaders toestemming twee hoeven te Tricht aan Mariënweerd verkoopt.

In de tussenliggende tijd komt hij zeer veel voor en niet altijd in rust. Vanaf 1287 procedeerde Otto met het kapittel van St. Pieter over de eigendom van tienden te Buurmalsen, waarover pas in 1315 een compromis gesloten werd, én tevens met de abdij Mariënweerd over tienden te Trichterveld en Beesd. Ernstiger waren de problemen met de graven van Gelre en Holland. Van de eerste is hij in 1281 nog borg bij een lombard, maar op 17 april 1298 erkennen Otto en zijn zoon Alard hun kasteel te Buren te hebben verbeurd aan graaf Reinald wegens door hen aangerichte schade, en het nu als leen te hebben terug ontvangen om er een 'open huis' voor de graaf van te maken. Zijn zoon Alard van wie de problemen vermoedelijk uitgingen, laat op 17 juni 1297 aan graaf Jan van Holland de uitspraak over inzake van hem te vorderen boeten en breuken.

Eveneens op 17 april 1298 was heer Otto borg voor heer Arnt van Arkel, die dan als voogd optreedt van de dochter van wijlen heer Otto van Zoelen bij diens belening door graaf Reinald met het huis te Zoelen. Was hij een gewezen bondgenoot?

STAMBOOM HEREN VAN BUREN met jaren van vermelding

V. ARCEN EN REIGERSFOORT

Allerminst probleemloos is de juiste afstamming van een deel van Otto's zonen. De gebroeders Arnt en Otto van Buren, die op een nogal spannende wijze na jarenlange strijd tijdelijk Stralen - Arnt vierendeelt zijn zegel in 1333 zelfs met de staande pijl van Stralen - en in 1330 Arcen verwierven, zouden volgens de Stralense overlevering stiefzonen zijn geweest van Elisabeth van Stralen, weduwe van der Leck, uit haar derde huwelijk met heer Arnt van Buren, en zonen van een 'heer Arnt van Stralen'. Buchell noteerde daarentegen dat zij in 1333 ooms van Lambrecht van Buren (VI) waren en in 1342 oude oomen van diens zoon Otto. De beide broeders kunnen dus nooit de zonen van een 'Arnt van Stralen' zijn geweest. Het lijkt het waarschijnlijkst dat deze 'heer Arnt' van Buren of Stralen dezelfde is als heer Otto van Buren (IV). Graaf Willem van Holland beloofde op 12 augustus 1319 om de zoon van Otto, heer van Buren (VI), met de voogd van Stralen te zullen handhaven, maar dat betrof inmiddels al weer heer Otto's gelijknamige kleinzoon. Het nageslacht van heer Otto op Arcen stierf in de zestiende eeuw uit en wat later - in 1678 - ook de hieruit gesproten takken der heren van Wisschel en te Kleef.

Heer Arnt lijkt kinderloos te zijn gestorven omdat Arcen geheel aan zijn broeder toevalt, maar ik vraag mij af, of de plotseling uit het niet in het volle licht opduikende heer Otto van Buren op Reigersfoort te Tricht, voor wie ik ook geen andere mogelijkheden zie, niet een zoon van hem is. Zijn tak bloeide, zij het niet meer zo stralend als tot in de vroege vijftiende eeuw, nog tot laat in de zeventiende eeuw.

V. ALARD VAN BUREN (1295-1315), RIDDER EN BANKIER

Of de Alard van Buren, die met Machteld van Cralingen gehuwd was, welke na de dood van haar vader Wiger de grove en smalle tiend van het nieuwe land in Cralingen van St. Paulus genoot, daar ten behoeve van een derde afstand van deed en op 1 juli 1281 dood blijkt te zijn, dezelfde is als de latere heer van Buren durf ik niet te zeggen. Er is dan ook een wat oudere naamgenoot onder de zonen van zijn oom Steven.

Wel is zeker dat Alards vader Otto sinds oktober 1288 geregeld contact heeft met een zeer gefortuneerde Utrechtse bankier en schepen - en als zodanig tevens ridder - heer Lambert Friso (= de Vries), naar zijn zegel te oordelen uit het geslacht der van Hemerts met de leeuwekoppen. Met deze Lambert wisselde Alard in 1303 een reeks oude leningen aan bisschop Guy om in een nieuwe lening van 2800 ponden zware tournoisen.

Of op een oude relatie met het Sticht ook wijst dat de vorige bisschop, Willem Berthout van Mechelen, (deze?) Alard wegens zijn vijandschap der stad Utrecht blijkens een oorkonde van 4 november 1298 tot castelein van Horst had gemaakt, durf ik ook dit maal niet uitdrukkelijk te zeggen, maar het lijkt in het beeld van onze houwdegen te passen. Wel wijst op de relatie Buren-de Vries nog iets anders, nl. het huwelijk van onze Alard met Lamberts dochter Adelisse. Haar moeder, eveneens een Elisabeth (naamsvariant), was mogelijk een van Puyfflick. De berekening van de leeftijd van Alards oudste zoon voert net terug tot ca. 1290, wat wel uitkomt met de relatie der beide schoonouders. In 1305 fungeerde hij gedurende zeventien weken als betaalmeeester van de graven van Vlaanderen en Namen.

In zijn laatste levensjaren beweegt Alard zich, tussen 1310 en 1314, zoals toen gebruikelijk was ook meermalen op waterstaatkundig gebied. In augustus en december 1315 tenslotte wordt hij bijgestaan of vervangen door zijn oudste zoon Otto. Blijkens een memorieschenking aan Mariënweerd op 22 juli 1317 waren diens beide ouders gestorven.

VI. OTTO VAN BUREN (1310-1323)

Alards zoon Otto was gehuwd met Aleijd, bastaardzuster van de graaf van Holland, maar kreeg prompt een bijzondere verhouding met de hertog van Brabant. In 1316 kreeg hij van de hertog 50 ponden zware tournoisen in leen met dienstplicht gedurende zes weken met 50 ruiters, als zoen voor een doodslag te Thielt en verwondingen en schade aldaar. Het jaar daarop, op 21 oktober 1317, beslechtte zijn zwager, graaf Willem van Holland en Henegouwen, dat geschil en stelde deze een schadevergoeding van 1.000 ponden zware tournoisen vast.

Zes jaar later op 15 september 1323 heeft Otto wederom een merkwaardige overeenkomst met de hertog, voor wie de richter van Tiel, voor het Burense gerecht, 25 morgen land in Burenbroek koopt tegen 50 ponden 's jaars, met 's heren neven Jan van Zoelmonde en Steven van der Weijde als borgen. Otto moet enige tijd hierna overleden zijn. Zijn broer en opvolger krijgt op 14 september 1326 van de graaf van Holland de toezegging dat hij geen veste zal bouwen op de hofstede 'Kijk over dijk' te Beusichem, waarop de lijftocht van de nu weduwe geworden vrouwe van Buren bewezen was.

VI. LAMBRECHT (1326-1338) en VII. ALARD VAN BUREN (1336-1361)

Uit het huwelijk van Alard van Buren en Adelisse de Vries kwam, afgezien

van enkele gehuwde dochters, nog een tweede zoon, Lambrecht, die - als petekind van zijn grootvader te Utrecht - al de hof te Balgoij in erfpacht kreeg. In 1330 verkocht hij aan een reeks Nederbetuwse dorpen een watergang uit de Zoel door zijn gericht in de Korne, en van graaf Reinald is hij nogal eens borg of getuige. In augustus 1338 verkoopt hij land aan Mariënweerd en zijn naam wordt op 2 oktober 1338 nog genoemd in een Haarlemse akte, daarna niet meer. Ook zijn vrouw zal jong gestorven zijn. Lambrecht werd opgevolgd door een van zijn twee zonen, met wie ik hier besluiten zal.

Deze zoon heette weer Alard en werd voorbestemd om een al dodelijke gevolgen hebbende brouille met hun neven van Caets, de heren van Beusichem, te beslechten. Alard trouwt met Mabelia van Caets, dochter van Gijsbrecht van Caets en Elisabeth van Beusinchem. Gezien de nabije, keurig vermelde familierelatie (vierde graad), was pauselijke dispensatie noodzakelijk en deze werd op 15 april 1336 van Benedictus XII verkregen. Het verhaal herhaalt zich weder: ook deze Alard sterft nogal jong, in 1361 of 1362, zijn vrouw Mabelia in 1368. Het nakroost van hun oudste zoon en opvolger Alard (VIII) veroorzaakte in de latere veertiende, vijftiende eeuw door een onafzienbare reeks zonen in meetkundige vorm voor een ware Buren-explosie. Alards broer Otto van Buren Lambertsz. (VII) erfde de hof te Balgoij, maar hij en zijn nageslacht huisden meer te of bij Tiel, laatstelijk op het huis te Zoelen. Dit takje stierf aan het einde der zestiende eeuw uit.

CAETS, VAN DER WEIJDE EN ANDERE LINIES

Het is nu eindelijk tijd om de al eerder ter sprake gebrachte Caetsen en van der Weijde's te behandelen, stammende van de jongere broeders van Alard, heer van Buren (III), die de oorkonde van 1248 ons heeft doen kennen.

De tak van Caets

De als tweede genoemde, Hubert, komt 12 juni 1257, met heer Gerrit Spiering, de heer van Buren en anderen, onder de 'coadjutores' van graaf Floris V en Gijsbrecht van Amstel voor, wanneer de graven van Gelre en Vlaanderen bij de Vrede van Bodegraven scheidsrechterlijke uitspraak doen in de Hollands-Stichtse oorlog. Op 12 maart 1262 zijn Alard en Hubert beiden borg voor Sweder van Beusinchem (van Vianen) bij de verlovings van diens dochter en op 30 april daarop beoorkondt Alard de ruiling door Hubert met de abdij van Oostbroek, van land te Erichem.

Zijn gelijknamige zoon, daarvoor houd ik hem tenminste, Hubertus de Catse, famulus (=knappe), verkoopt 29 juli 1288 de hof te Beringhen genaamd Wosthof, d.i. de hof te Bennekom, aan St. Jan en stelt dan voor zijn nog minderjarige zuster Clementia tot borgen o.a. zijn oom Johannes dictus de Werde en ook weder een (Philippus dictus) Spiring. Van zijn eigen kinderen is op 24 juni 1299 heer Alard van Bosinchem voogd en als zodanig medezegelaar van Otto heer van Buren, wanneer deze land verkoopt voor dijkaanleg onder toezicht van de heemraden van Aalwijk.

Gijsbrecht, de enig bekende zoon van Hubert van Caets, komt in de jaren 1305 tot 1336 zeer veel voor, met name wegens zijn menigvuldige goederen en in relatie tot personen. Zo krijgt hij in 1315 met anderen een uitkering van de voorzoon van Kerstiaan Spierinxbroeder (die elders leenman van Mariënweerd in Zoelmond blijkt te zijn).

Hoe precies die relatie van Caetsen en Spierings liep, is niet duidelijk, maar zij ging kennelijk tot ver in de dertiende eeuw terug. Duidelijker is de relatie tot zijn eigen schoonfamilie. Gijsbrecht was ná 1317 (toen zijn latere vrouw beleend werd met de halve tiend te Kesteren) gehuwd met Elisabeth, dochter van heer Hubert Schenck van Bosinchem en een dochter van heer Herman van Woerden (van wie zij tienden te Drunen erfde, een Brabants leen).

Ongelukkigerwijze was Gijsbrechts vader gesneuveld bij een expeditie, waarvan de grootvader der bruid (welke?) de aanstichter was. Het huwelijk was min of meer bedoeld ter bijlegging der blijkbaar hoog opgelopen wrokgevoelens tussen de families Caets en Bosinchem, in casu Elisabeths broer Johan, de heer van Culemborg. Tot overmaat van ramp bleek de verwantschap na de sluiting te nauw, zodat de paus er ook hier aan te pas moest komen voor een op 1 augustus 1322 verleende dispensatie. Gijsbrecht tochtte zijn vrouw op 10 juli 1328 aan Hollands leengoed. Toen de abt van de St. Paulus abdij in 1339 hun dochter Mabelia met de halve tienden te Kesteren beleende, waren beide overleden. Dat ook voor haar huwelijk in 1336 pauselijke dispensatie nodig was ter beslechting van de volgende vete, dit maal tussen Buren en Caets, vermeldden wij al.

De tak van der Weijde

De derde broeder van heer Alard in 1248, Steven, in 1262 'fidelis' van de bisschop, wordt in 1273 ook genoemd als ridder en goederen van St. Jan te Beusichem in pacht hebbende. In 1270 was hij de eerstgenoemde van een reeks 'viri nobiles', die verklaarden dat hun verwant de nobilis Theodericus heer van Heeswijk met Keulen verzoend was. Een vergelijkbare verklaring legden in 1270 zijn twee zonen Alard en Heijmerick van Buren

af, en Heijmerick, Mensen en Otto de Weide waren in 1296 gegoed in het Beusichemse Weithuserbroek. Stevens zoon Alard had in 1280 de vroeger door zijn vader bezeten goederen van St. Jan. Diens weder Steven geheten zoon gaat zich - naar zijn hof onder Beusichem - al voor 1292 van der Weijde noemen en komt in 1315 en 1323 voor in de omgeving van Mariënweerd en de heer van Buren. De volgende generatie, ook een Steven, is weder ridder, wel dankzij een huwelijk met een bastaardnichte van de graaf van Holland (zij is een dochter van Bouchard d'Avesnes, proost van St. Marie), maar daarna is het spoor van de van der Weijdes niet meer te volgen. Aan de landsvrede van 1377 deden zes van der Weijdes mee, waaronder vier Stevens, en in het kohier van 1369 vindt men hen welhaast in ieder dorp.

Beter te overzien, maar plotseling opduikend, zijn de van Zoelmondes, waarvan de eerstvermelde, Jan van Zoelmonde (1315-1346) vaak in de omgeving voorkomt van de heren van Buren. Uit zijn huwelijk met Adelize van Wulven sproten twee zonen, Alard en Ernst, welke laatste in 1367 nog magesheidsvriend was van Culemborgse broeders.

Andere linies

Neven van Alard heer van Buren zijn in 1342 ook de Steven van de Gheer en diens zoon Willem de Ridder, die dan een Burens leengoed aan Mariënweerd opdragen. In de eerder genoemde transportakte voor de Brabantse hertog in 1323 is Stephanus de Asche één der gerichtsluiden en in zijn geslacht (inmiddels te Utrecht) komen ook nog laat in de vijftiende eeuw Stevens voor.

Alard van Ingen was in 1326 belender van een kamp lands bij Avezaath en Zander van Ingen zegelt in 1363 als schepen van Zandwijk met de beurte-lings gekanteelde Buren-balk, vergezeld van een half leeuw-tje. In 1369 moet hij daar het halve maximum van 4 pond betalen.

Een bastaard is onmiskenbaar de Arnt Janszoon van Tricht, die als richter in 1363 een Rossumse oorkonde bezegelde met een Buren-balk waarover een smalle getande streep.

Rietstap noemt tenslotte een geslacht van Ericom dat in rood een beurte-lings gekanteelde zilveren balk voert. Behalve zeventiende eeuwse naamge-noten in Maas en Waal trof ik hiervan slechts Jan van Erichem in 1369 met acht en Otto van Henrichem met vier pond aangeslagen, beide te Tiel.

DE TIENDEN OP GOILBERDINGEN (1324-1811)

RON H.C. VAN MAANEN

Tot in het begin van deze eeuw hadden landbouwers te maken met een eeuwenoude "aanslag" op hun inkomsten, namelijk de tienden.²¹ Deze tienden waren zakelijke lasten die op de landerijen gevestigd waren. Ze bestonden uit een gedeelte van de oogst of een hiervoor in de plaats komend bedrag. Tienden vormden in de praktijk een eenzijdige verplichting: de lasten waren voor de landbouwer, de lusten voor de tiendheffer.

Dat de landbouwer ze ook als een last ervoer, blijkt duidelijk als we naar de Middeleeuwen kijken. De Franse kroniekschrijver *Gauthier de Coincy* verzucht dat de dertiende eeuwse boer aan zijn tiendplichtigheid voldeed, maar hij deed het niet van harte, '...niet zoals Abel, maar nog slechter dan Kaïn...'. Een leerboek uit die tijd wees de pastoors er zelfs op om bij het afnemen van de biecht na te gaan of de landbouwers aan hun tiendplicht hadden voldaan.²² Kijken we naar de Friese streken dan zien we ook daar onwilligheid als het gaat om de betaling van de tienden. De Friese abt Emo beschouwde in 1219 een overstroming als een hemelse straf daarvoor.²³

OORSPRONG VAN DE TIENDEN

In de bijbel wordt al gesproken over tienden. Nadat Abraham een overwinning had behaald, offerde hij een tiende van zijn buit aan God. Ook

²¹ F.C.J. Ketelaar, *Oude Zakelijke Rechten. Vroeger, nu en in de toekomst.* Leiden, 1978.

C.H. Slager, *De Ambachtsheerlijkheid van Oud- en Nieuw-Vossemeer en het Tiendrecht.* Leiden, 1988.

M. Wintle, 'Plagerijen, hatelijkheden en onregt. Dutch tithing in the nineteenth century', in: *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, deel 44. Amsterdam, 1982.

J.L. van Zanden, 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de Landbouw in Nederland in de 18e eeuw (1650-1810)', in: *A.A.G.-Bijdragen* nr. 24. Wageningen, 1984.

²² R. Linskens, *Wat 'n leven !* deel 5. Heren en boeren in de middeleeuwen. Antwerpen/Amsterdam, 1979.

²³ W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen.* 's-Gravenhage 1977.

Mozes besteedde in zijn wetgeving aandacht aan tiendheffing. Zijn wetten verplichtten de Israëlieten een tiende van de opbrengst van de veld- en boomvruchten en het vee aan God te offeren, uit te betalen aan de Levieten die als priesters de gemeenschap dienden.

In Nederland is het tiendrecht van kerkelijke oorsprong, het wordt al genoemd in een schenkingsbrief uit 753 voor de Utrechtse St. Maartenskerk. In de loop der tijd raakte de bevoegdheid tot het heffen van tienden geleidelijk aan voor een groot deel in handen van adel en patriciaat.

Op Goilberdingen waren de tienden in het bezit van het kapittel van Oud Munster en van het Domkapittel. Zij waren ieder voor de helft eigenaar. In 1653 vond een scheiding plaats van dit gemeenschappelijk bezit. Op 27 mei van dat jaar werd in het kapittelhuis van de Dom een overeenkomst ondertekend waarbij de tienden van Goilberdingen het eigendom werden van het kapittel van Oud Munster.²⁴

Tijdens de Franse overheersing werden de kapittels opgeheven.

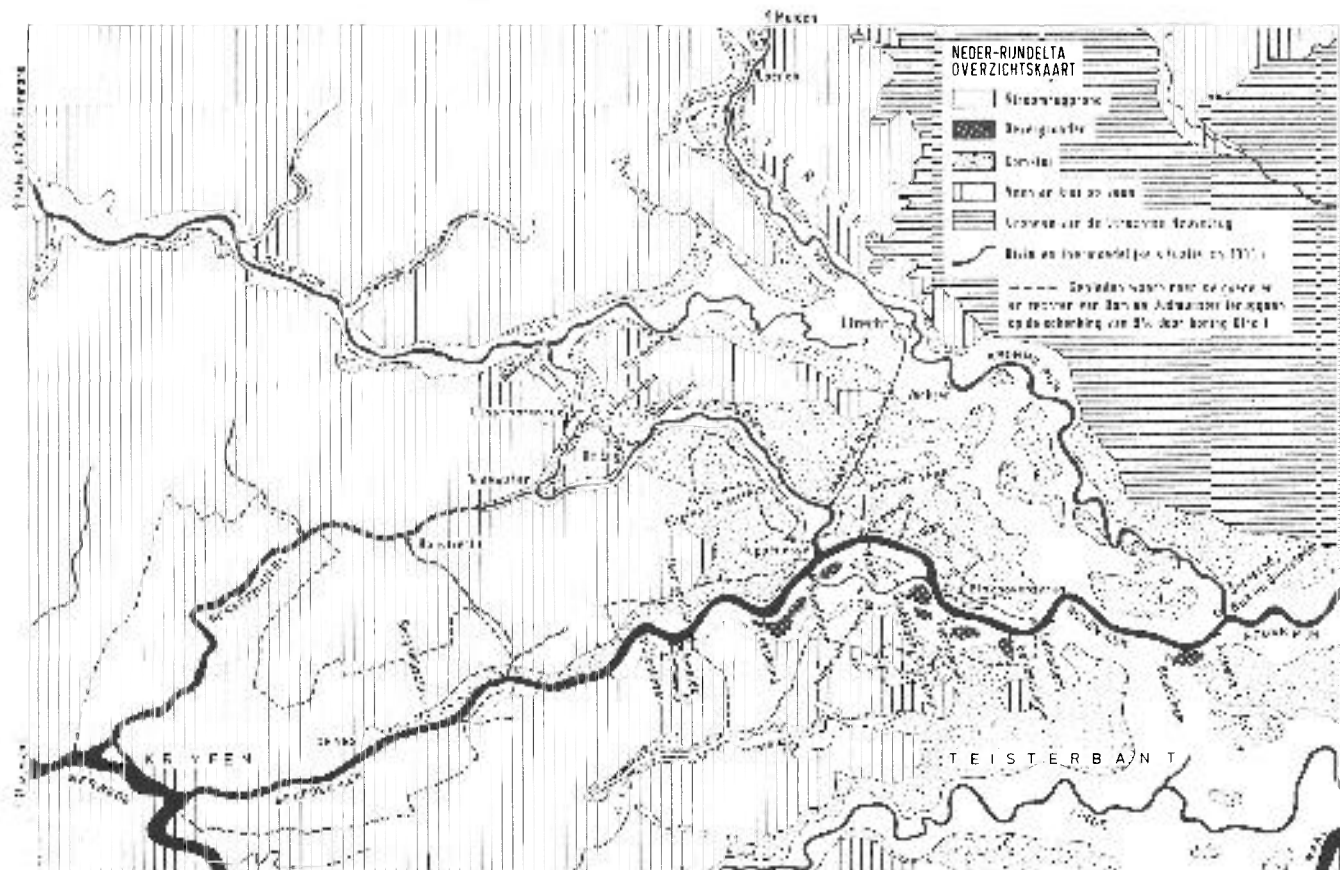
De kapittelbezittingen, waaronder de tienden, werden vanaf 1 januari 1811 beheerd door het Staatsdomein, vanaf 1814 het Kroondomein.

In 1792 nam de Franse 'Convention Nationale' het besluit dat in de door Franse troepen bezette of nog te bezetten landen de tienden afgeschaft zouden worden, een en ander op basis van een decreet uit 1789. Vijf jaar later werd in de Bataafse Republiek een ontwerp-grondwet aangenomen, die bepaalde dat dat tienden afkoopbaar dienden te zijn en dat er geen novale (= nieuwe) tienden meer konden worden gevestigd. Deze grondwet trad echter nooit in werking. Uiteindelijk bleef alles bij het oude. In 1814 werden de heerlijke rechten hersteld. Pas de tiendwet van 1907 maakte met ingang van 1 januari 1909 een definitief einde aan de tienden.

Op de pagina hiernaast: Bezit van Dom en Oudmunster.

Koning Otto I schonk de kapittels van Dom en Oudmunster in 944 diverse goederen en rechten, w.o. de tienden van Goilberdingen.

Het kaartje toont het gebied waar deze goederen lagen, uit: P.A. Henderikx, "De Lek en de Hollandse IJsel in de vroege middeleeuwen."

SOORTEN TIENDEN

Er waren twee systemen van tiendheffing in Nederland. In grote delen van Utrecht, evenals in Holland en Zeeland, werd het zgn. **blok-systeem** toegepast, in overige delen van Nederland was dit het **kamp-systeem**.

Een tiendblok was een complex van alle akkers, die in zo'n blok lagen. Elk blok had een eigen naam. Nadeel van het blok-systeem was dat een tiendblok pas ophield te bestaan, wanneer alle akkers die binnen een dergelijk blok lagen, tiendvrij gemaakt waren. Een tiendgebied bestond uit een aantal tiendblokken behorende aan één tiendgerechtigde.

Bij het kamp-systeem dat we ondermeer in Overijssel aantreffen, waren alleen de bouwlanden, liggende op de 'kampen', tiendplichtig. De woeste gronden, die deel uitmaakten van het gemeenschappelijk bezit, waren dat niet.

Evenals bij het blok-systeem waren bij het kamp-systeem de graslanden van de tiendheffing uitgezonderd. De tienden betroffen alleen het bouwland. Soms waren percelen 'vanouds' tiendvrij (gemaakt).

De beesten- of krijtende tiend, die geen tiende was van de oogst van een gewas, werd over de gehele polder geheven. Deze tiend was verschuldigd over het vee.

Men maakte verder onderscheid tussen zgn. **domaniale tienden** en **novale tienden**. Domaniale tienden werden geheven over de van oudsher in cultuur gebrachte gronden. Novale tienden werden daarentegen geheven over woeste gronden, oftewel gronden die nog ontgonnen moesten worden. De novale tienden waren voor kerk en adel een grote stimulans om de nog overgebleven woeste gronden in ontginning te nemen. Na ontginning brachten die natuurlijk veel meer op. Een goede voorbeeld hiervan biedt de ontginning van de Hollands-Utrechtse veenwildernis.

Onderscheid werd ook gemaakt naar de aard van de gewassen. De granen, zoals haver, rogge en gerst (het halmgewas), en de zaden, zoals bijvoorbeeld koolzaad, vielen onder de **grote of grove tienden**. Andere gewassen zoals ondermeer erwten, bonen, wortelen, hooi en gras vielen onder de **kleine of smalle tienden**. Ook de beestentiend viel daaronder.

DE TIENDEN OP GOILBERDINGEN

In Goilberdingen werden smalle en grove tienden alsook de beestentiend en een afzonderlijke henneptiend en aardappeltiend geheven. Aanvankelijk vielen de aardappelen onder de grove tienden. In de achttiende eeuw was

de teelt daarvan echter al zo sterk toegenomen dat er voortaan een aparte aardappeltiend werd geheven.

Voor de heffing van de smalle en grove tienden was Goilberdingen in twee blokken verdeeld, de overige tienden werden over geheel Goilberdingen geheven.

De scheiding tussen de gewassen die onder de grove en smalle tienden vielen, was niet altijd even strikt. Afhankelijk van het tijdstip van zaaien vielen delen van de oogst van het graangewas dan onder de smalle tienden.

In achttiende eeuw werd bijvoorbeeld bepaald dat *'tijdwitten of andere erwitten'*, die weliswaar onder de smalle tienden vielen, verpacht zouden worden met de grove tiend. De gewassen daarentegen, die bij de wintergerst geëgd waren, alsmede de *'tijdgarst'* van de wintergerst die vóór St. Geertruid gezaaid was, en rogge werden verpacht met de smalle tienden.²⁵

Voor de heffing van de smalle en grove tienden was Goilberdingen in twee blokken verdeeld, de overige tienden werden over het geheel geheven. Het eerste of bovenste blok liep van de *'Groene Weg'* tot de *'Hoef'* toe. Volgens een andere bron begon het blok even buiten de Goilberding Poort, *'aan de weg van de Vier Heuvels'*(?) en eindigde het aan de vanouds zo genaamde *Hertog Adolphsteeg*. De andere grenzen waren de Hoge Dijk en de Prijsseweg.

Het tweede of onderste blok liep van de Hertog Adolphsteeg tot aan de Diefdijk. Volgens een andere bron begon het blok aan de *'Stappershoef'* en eindigde het aan de Diefdijk.²⁶

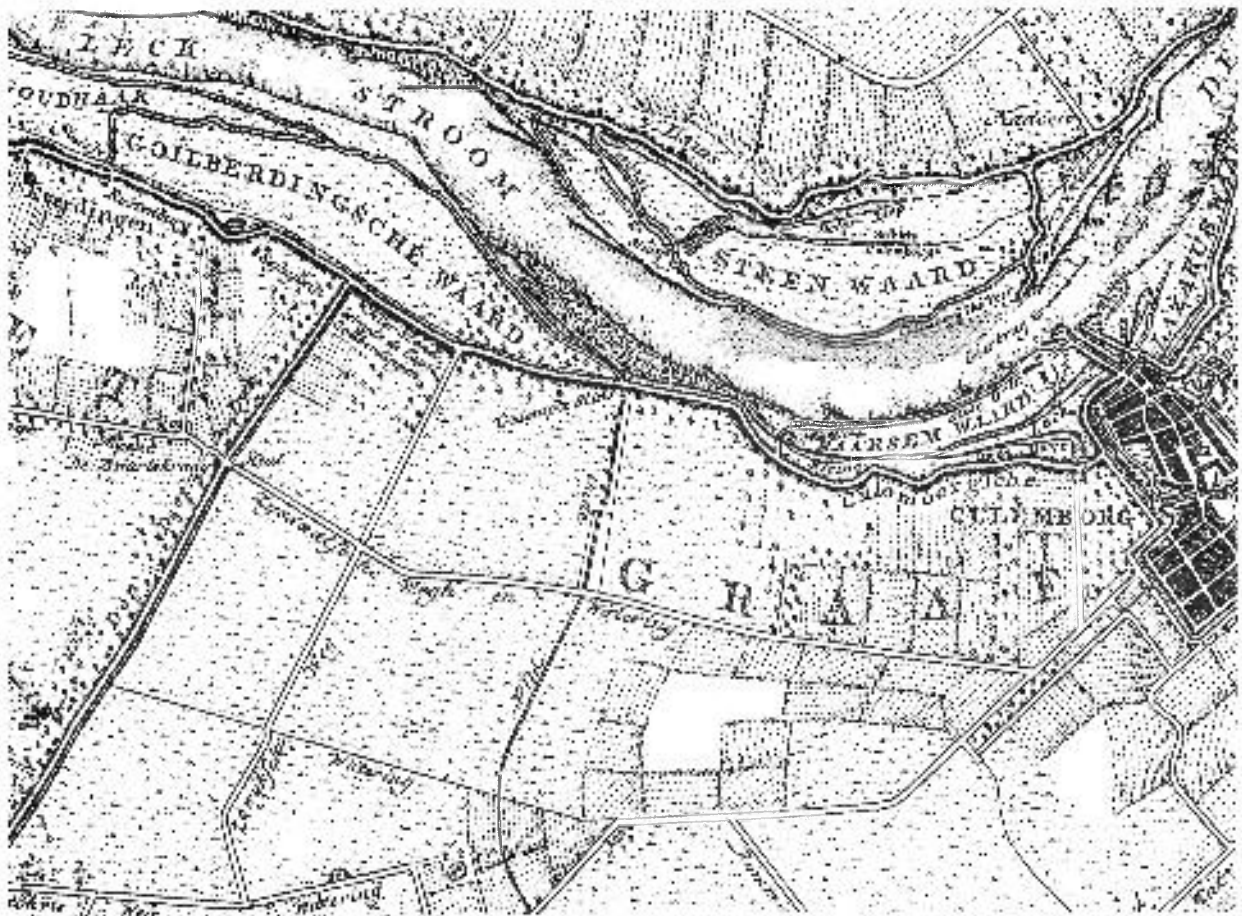
De Groene weg liep van de Lekdijk naar de Rietveldse weg. Het restant van deze weg kennen we nog als de Gelddijk, zo genoemd naar de muntvondst die er in 1755 gedaan werd.

Over de Hertog Adolphsteeg vertelt Voet ons het een en ander. Deze steeg ontleent zijn naam aan Adolph van Gelre, die in 1465 zijn vader als hertog afzette. Heer Gerard van Culemborg steunde de oude hertog. Adolph rukte in 1466 'onvoorziens.. met zyn voet- en paerdevolk in de Heerlykheid Culenburg, en wel omtrent Golberdingen, maer de Burgers deeden

²⁵ Archief Kapittel van Oud Munster, inv.nr. 685-3 (Rijksarchief Utrecht).

²⁶ Archief Kapittel van Oud Munster, inv.nrs. 685-1/10, 697, 798.

Goilberdingen op de kaart van F.W. Conrad uit 1793. Het Hertog Adolfsleesje is hierop nog te zien.

een moedigen uitval, raekten handgemeen; hier kreeg Adolf de Nederlaeg, en de Gelderschen vlugten naer Tyel ... Het steegje, daer de Geldersche de Neerlaeg kreegen, wordt nog Hartog Adolfs of by verkortinge Hartog Olofs steegje (gelegen dichte by den Lekkendyk) genaemt.²⁷

TWIST OVER HET BEZIT

Goilberdingen is al een oude ontginning. In 1210 en 1231 wordt het genoemd als 'Godebrechtingen'. Van rond 1200 dateert de vermelding in 'Godebrechteswijn dimidius manus' van een aldaar gelegen 'halve hoeve'. De naam kan vertaald worden als 'nederzetting van Godebrecht'.²⁸

De kapittels van Dom en Oudmunster bezaten op Goilberdingen de tienden. Hun bezit gaat terug op een schenking, die koning Otto I in 944 aan de geestelijken van deze twee Utrechtse kapittels deed. Otto schonk hun al zijn goederen in het gouw Lek en IJssel. Deze goederen lagen onder andere rond IJsselstein en langs de Lek, van Gasperden (Hagestein) tot en met Goilberdingen.

De heerlijkheid Goilberdingen - met hoge, middelbare en lage rechtsmacht - was van oorsprong een leen van de heren van Cuyk, dat in 1327 van hen werd aangekocht door graaf Willem van Holland en Henegouwen. Deze beleende er in 1333 Willem van Duvenvoorde, heer van Vianen, en Hubrecht Schenk, heer van Culemborg mee, inclusief... de tienden. Dit laatste was onterecht. De tienden waren namelijk nog steeds bezit van de genoemde kapittels. Nochtans beleende ook keizer Karel V Floris van Pallandt in 1541 nog - naast Gasperden, Everdingen, Tuil en Honswijk - met Goilberdingen '...met alle de weerden, visscheryen, Landen, Veeren, tienden, Renten...'.²⁹

Deze onjuiste belening met de tienden, en dan met name met de buitendijkse tienden, gaf in de zestiende eeuw aanleiding tot een reeks van

²⁷ A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*. Utrecht 1753, p. 109.

²⁸ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. P.J. Meertens Instituut, Amsterdam 1989; veertiende eeuws handschrift, gepubliceerd in rechtsbronnen van het Domkapittel.

²⁹ A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryving van Culemborg*. Utrecht 1753.

processen tussen de beide kapittels en de heer en vrouwe van Culemborg. Deze processen werden tot aan de Grote Raad van Mechelen toe voortgezet.³⁰

Bij het conflict was de inzet niet alleen uitbreiding van de invloedssfeer, er speelde ook een economisch belang. De pachtopbrengsten maakten immers een niet onaanzienlijk deel van het inkomen uit.

De kapittels voerden steeds aan dat de tienden hun eigendom waren. Sinds 1324 waren zowel de binnen- als buitendijkse tienden zonder problemen verpacht. In dat jaar werd Jan van Arkel voor een periode van 24 jaar pachter tegen jaarlijkse betaling van 175 'goede oude gulden schilden, vol van gewicht'. In de daaropvolgende jaren pachtten nog andere leden van het geslacht Van Arkel de tienden. Tussen 1417-1433 was de Utrechtse burger Godewijck de Wale pachter en vanaf 1473 werden de tienden gepacht door Reinoud en later Walraven, beiden heer van Brederode.

De heren en graven van Culemborg baseerden hun aanspraken op de leenbrieven waarin zij door de graven van Holland met Goilberdingen - inclusief waarden en tienden - beleend werden.

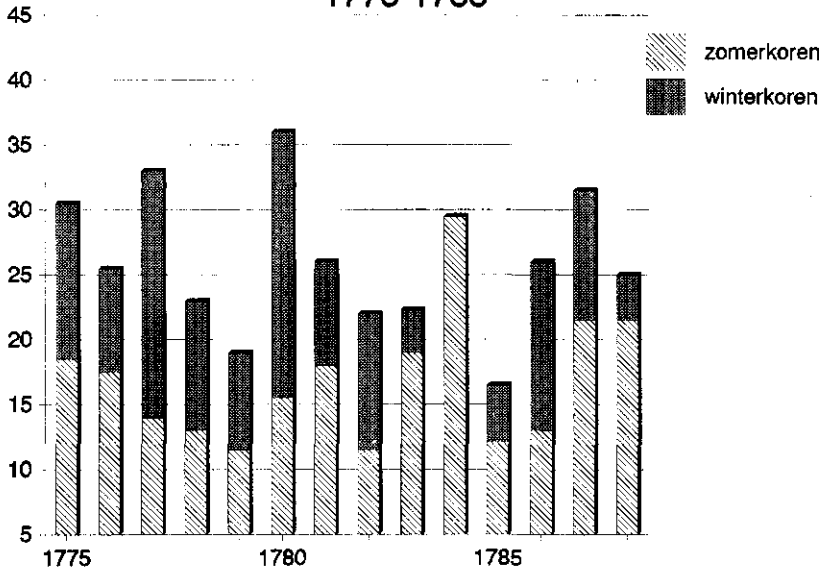
De problemen over het eigendomsrecht begonnen rond het jaar 1500. Jasper, heer van Culemborg had zich twee à drie jaar eerder, dus in 1497 of 1498, de buitendijkse tienden en het vruchtgebruik ervan toegeëigend. Dat blijkt uit zijn eigen mededeling. In 1500 verscheen hij namelijk, vergezeld van enkele raadslieden, te Utrecht en '...bekende openlijk...' geen rechten op de tienden te hebben en af te zien van eventuele aanspraken. Wel stelde hij als voorwaarde, dat hem werd kwijtgescholden wat hij in die twee à drie jaar wegens het vruchtgebruik van de tienden had genoten. Onduidelijk is of de kapittels met deze voorwaarde hebben ingestemd. Tot 1531 leverde de jaarlijkse verpachting geen problemen meer. In dat jaar echter nam Anthonis van Lalaing, evenals vrouwe Elisabeth in 1535, de buitendijkse tienden in beslag. De beide kapittels reageerden furieus. Zij onderbouwden hun eigendomsrecht met '...autentycke documenten als bezegelde bronnen, diversche oude rekeningen ende andere eminimenten...' De tienden waren '...over thien, twintich, veertich, sestich ende hondert jaeren ende boven alle menschen memorien in rustelicke possessie...in hun bezit geweest en verpacht '...sonder contradictie van yemand totten jaere 1500 ende eenendertich...' Deze laatste zinsnede is - zoals we

30

Archief Domkapittel, inv.nrs. 987-990; archief van het Kapittel van Oud Munster, inv.nrs. 792-796; archief van de heren en graven van Culemborg, inv.nrs. 4756-4758 (Rijksarchief Gelderland).

tiendplichtige morgens

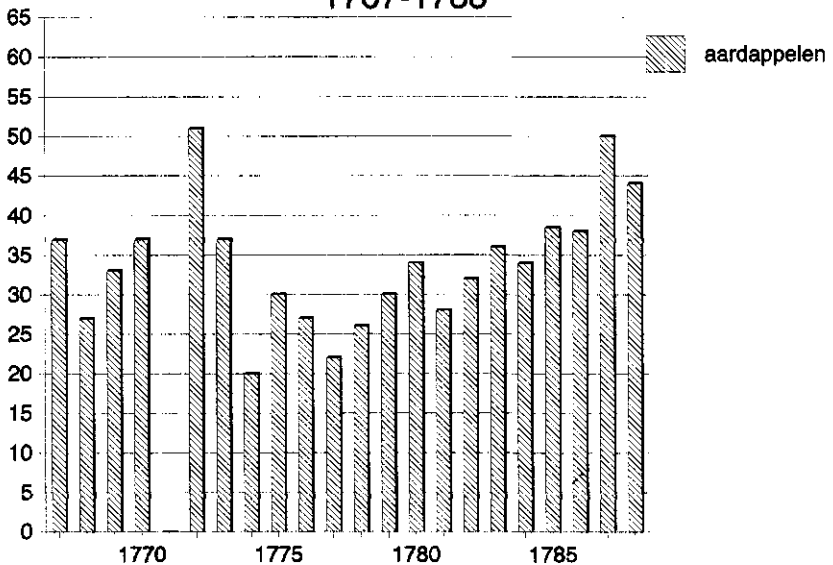
Grove tiend 1775-1788

jaren

Aardappeltiend 1767-1788

tiendplichtige morgens

gezien hebben - bezijden de waarheid. Jasper van Culemborg had immers al rond 1500 aanspraken op de tienden doen gelden.

De twist liep zelfs zo hoog op dat de kapittels in 1548 een verzoek aan keizer Karel V deden om de vrouwe van Culemborg, Elisabeth, te gelasten de vruchten af te staan en de usurpatie van de tienden te beëindigen. Melchior van Culemborg, stadhouder der lenen en executeur van Vrouwe Elisabeths testament, en de nieuwe graaf Floris van Pallandt hebben de strijd nog tot in de jaren 1560 voortgezet, maar dolven het onderspit. De strijd werd toen in het voordeel van de kapittels beslist.

KERVING

De tienden werden elk jaar verpacht. Voordat ze verpacht konden worden, diende er eerst een taxatie van de op het veld staande gewassen plaats te vinden. Een dergelijke taxatie werd *keroing* genoemd. Vanzelfsprekend gebeurde die volgens een instructie.³¹

De kervers dienden de kerving zelf uit te voeren. Het was ten strengste verboden de werkzaamheden door een ander te laten uitvoeren. Ze dienden de blokken te kerven binnen de hun opgegeven en vanouds bekende grenzen. Hun werd expliciet opgedragen hierin geen veranderingen aan te brengen.

Indien personen hen hinderden in het uitvoeren van de kerving, onder het voorwendsel dat ze niet tiendplichtig waren, moest daarvan direct de rentmeester op de hoogte worden gesteld.

De grove en smalle tienden dienden afzonderlijk 'gekerfd' te worden. Dat gold tevens voor de aardappelen- en de hennep-, vlas- en tabakstiend en de erwten, op staken verbouwd.

Verder dienden de kerfcedullen (=lijsten) een indicatie te geven van de ingezaaide oppervlakte en het aantal gebruikers. De kwaliteit van de te velde staande gewassen moest worden aangegeven met de kwalificaties goed, middelbaar of slecht.

De kerver diende er ook speciaal op te letten of uitgerooide boomgaarden of weilanden als bouwland in gebruik werden genomen; zo ja, dan moest ook dit direct aan de rentmeester worden gemeld.

De kerfcedullen dienden uiterlijk acht dagen voor de verpachting op de secretarie van het kapittel te zijn ingeleverd. Was de kerver daarin nalatig, dan verbeurde hij de helft van het kerfloon.

³¹ Archief Kapittel van Oud Munster, inv.nr. 697.

Publiecque Verkoopinge

Smaltes ^{VAN} Giesen

THIENDEN.

 Veran ende Capitulairen van Oudmunster t'Utrecht, zyn van meeninge te Verkoopen: Haar *bevoegde* Thienden van Golberdingen, Sysdal, Gouwenesch, en Hagesteyn, ober dezen Jare 1801.

Wmand daarinne gadiuge hebben-
de / kome tot Hagesteyn, ~~en~~ ~~in~~ ~~het~~ ~~Gerechtshuis~~
~~in~~ ~~het~~ ~~Gerechtshuis~~ op ~~en~~ ~~in~~ ~~der~~ ~~dag~~
den 23 July 1801 ~~te~~ ~~Morgens~~ ten ~~ten~~ ~~uren~~
uren precies / aanhoore de Conditien /
ende doe zyn pzoft.

Zeg het voort.

Te Utrecht by WILLEM VAN YZERWORST, Akademie-Drukker.

De kervers waren verder belast met het ophangen van de biljetten waarop de verpachting werd aangekondigd, en wel op de plaatsen '...waar zulks gewoonlijk geschied...'.³²

Op de dag van de verpachting zelf moesten de kervers een uur van te voren aanwezig zijn om de nodige toelichting te kunnen geven.

VERPACHTING

De landbouwer diende een tiende of een elfde deel van de opbrengst van zijn oogst af te staan aan de tiendheffer. Nu kon de tiendheffer de tiend ook verpachten. Hij verkocht dan het aandeel in de oogst waarop de tiendheffer rechten kon doen gelden. Net als de boer kreeg de koper van dit "oogstaandeel" - de tiendpachter - te maken met de eenzijdigheid van de tiendplicht. Mislukte de oogst, dan liep hij het risico, niet de tiendheer. De bepalingen in de voorwaarden voor de verpachting van de tienden in het jaar 1753 geven daarvan een duidelijke illustratie.³² Alle rampen die de tiendpachter konden overkomen - watersnood, brand, roof etc. - waren voor zijn rekening, daar de "Heeren Vercopers dese tienden stoten met de Voet". De kapittels waren alleen geïnteresseerd in hun eigen aandeel. Ook Jan van Arkel werd al in de veertiende eeuw geconfronteerd met deze bepalingen rond regen, watersnood, dijkdoorbraak en oorlog.

Een vrij unieke afwijking van deze regel is de afhandeling van een verzoek dat in 1663 Aert Jansz. van Spithoven en de weduwe van Jan Jacobsz. de Cruyff tot het kapittel van Oud Munster richtten. Door de doorbraak van de Lingedijk bij Acquoy en Rhenoy was het graafschap Culemborg dat jaar boven de Diefdijk onder water gelopen. Het gevolg was een slechte oogst. Beide pachters hadden met ingang van 1663 de grove en smalle tienden en de beestentiend voor zeven jaar gepacht. Zij deden nu beroep op de speciale voorwaarden in hun pachtcontract die het mogelijk maakten dat hun ingeval van oorlog of dijkdoorbraak korting op de pacht werd gegeven. De graaf van Culemborg had voor zijn eigen pachters al een gunstig besluit genomen. Hij had de jaarpacht met de helft gekort. Het kapittel besloot in 1665 hetzelfde te doen.³³

SUFFISANTE BORGEN

³² Archief Kapittel van Oud Munster, inv.nr. 685-3

³³ Archief Kapittel van Oud Munster, inv.nr. 798.

De verpachting gebeurde op een publieke veiling. Desondanks was het steeds een selecte groep personen die als pachter optrad. In de achttiende eeuw vond de verpachting jaarlijks plaats, in de voorafgaande eeuwen waren pachttermijnen tot 24 jaar gebruikelijk.

Voor de pachter stonden gewoonlijk twee mensen borg, die zelf (meestal) ook in dat jaar tienden pachtten. De twee borgen dienden '...sufficente borgen in den Stigte van Utrecht wonende...' te zijn. Binnen veertien dagen na de veiling moesten de tiendpachters en hun borgen met hun handtekeningen de koop bekrachtigen. De kapittels hielden de aanvaarding van de pachter en borgen daarna nog acht dagen in beraad. In deze periode werd nagegaan of ze wel betrouwbaar waren.

Voordat de verpachting tussen eind juni en begin augustus plaatsvond, werden de tiendblokken gekerfd. Dan werd er bekeken welke gewassen dat jaar werden geteeld en werd, afhankelijk van de dan geldende marktprijs, de opbrengst getaxeerd en de pachtprijs vastgesteld.

Voor de tiendpachter kwam het er in de praktijk op neer dat hij zijn pacht alleen met enige winst terug kon verdienen wanneer de marktprijzen van de gewassen hoger kwamen te liggen dan waarop zij vooraf getaxeerd waren. Gebeurde dat niet, dan had hij een strop.

De tiendpachters werden door de pachtvoorwaarden onderworpen aan tal van verplichtingen, die er alle op gericht waren de belangen van de tiendheffer (het kapittel) te beschermen. Zo moest in 1753 de pachtsom voor de smalle tienden, inclusief de beestentiend, binnen veertien dagen aan de rentmeester van het kapittel betaald worden. De grove tiend mocht in twee termijnen voldaan worden, één binnen zes weken na de verpachting en één voor Victorie (24 april). Betaald werd aan de rentmeester in Utrecht. Indien binnen de termijn betaald werd, rekende men in guldens van 20 stuivers, anders in guldens van 22 stuivers.

Voordat de boer met het binnenhalen van de oogst mocht beginnen, moest hij eerst de tiendpachter waarschuwen. Aldus werd diens belang gewaarborgd. Nadat het koren op schoven of hopen was gezet, zette de tiendpachter met behulp van groene takken de tiend uit. Hij mocht zelf bepalen van waaruit hij met de telling wilde beginnen, met die restrictie dat hij als hij eenmaal begonnen was, hij niet opnieuw vanaf een ander punt mocht beginnen.³⁴

EEN TOENEMENDE CULTURE

Het aardige van de tienden is voor ons dat we kunnen nagaan wat er in vroeger tijd op tiendplichtige morgens werd verbouwd. Omdat vrijwel al het bouwland tiendplichtig was, krijgen we daarvan een redelijk compleet beeld. Geen tienden werden geheven van graslanden en boomgaarden.

Op Goilberdingen werden in ieder geval verbouwd: tarwe, rogge, gerst, (mosterd)zaad, aardappelen, hennep, winterkoren, zomerkoren, tabak en vlas. Niet geheel duidelijk is welke gewassen onder de noemers winter- en zomerkoren vielen. Wel is duidelijk dat de aardappel in de tweede helft van de achttiende eeuw het belangrijkste gewas was geworden. In 1767 waren op Goilberdingen al zo'n 31 morgens met aardappelen bepoot, in 1772 zelfs 51 morgens. Het aantal morgens dat met zomer- en winterkoren was ingezaaid lag daar met een aantal tussen de 25 en 30 morgens flink onder. Een resolutie van de magistraat uit 1782 bevestigt dit beeld. Er werd toen namelijk gesproken van "het jaarlyx toenemen dezer culture, die alhier van eenige consideratie en aangelegenheid" is en waarvan "veele van de kleine gemeente in dat saysoen hunne middel van bestaan vinden".³⁵

De Tiendwet (1907) maakte een eind aan de tienden. De tiendheffers werden afgekocht. De afkoop werd door de Rijksoverheid voorgefinancierd en op de landbouwers verhaald door gedurende dertig jaar een grondrente te heffen.